CCRIMH-MONOGRAPH PUBLICATION-6

CĀRUCARYĀ

by

Bhoja Raja

(A medieval work on personal hygiene)

Indian Institute of History of Medicine
Hyderabad.

भोजराजकृता

चारुचर्या

CĀRUCARYĀ

by

Bhoja Raja

(A medieval work on personal hygiene)

Edited by

B. RAMA RAO

Indian Institute of History of Medicine,

Hyderabad,

CCRIMH-MONOGRAPH PUBLICATION-6

Copyright by

Central Council for Research in
Indian Medicine and Homoeopathy
New Delhi.

First Edition, 1974
1000 copies
Price Rs. 6-00

For copies write to:
Indian Institute of History of Medicine,
Residency, Hyderabad-500001, (India).

Printed by
Dakshina Bharat Press, Khairatabad,
Hyderabad-500004.

Foreword

By
Dr. P. N. V. Kurup,
Director
Central Council for Research in
Indian Medicine & Homoeopathy.

Charucharya of King Bhoja is a treatise containing precepts for healthy living. In treatises of Ayurveda like Charakasamhita and Astangahridaya one finds a few chapters covering principles of hygiene and methods of preventing illness but Charucharya is different from these in the fact that the entire work is devoted to the subject of principles and practices of "svasthavritta".

Aufrecht's catalogus catalogorum mentions three works under the name of Charucharya as below ;

1. Charucharya attributed to Dhanvantari
2. Charucharya by Kshemendra
3. Charucharya by Bhojaraja

Works on Ayurveda have not referred to Dhanvantari as author of Charucharya, either in texts or their commentaries nor it is available in the manuscript libraries combed so far. The second one referred to by Aufrecht is only a literary work dealing with morals for righteous conduct. In the third, from the introductory verse, it is evident that the author is King Bhoja. The evidence available permits placing the author of Charucharya in 11th century A. D.

The manuscripts of Charucharya are available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Oriental Library, Mysore; Osmania University Library, Hyderabad; Asiatic Society Library, Calcutta and Telugu Academy, Kakinada.

It is mentioued that the rules for good and ethical living have been written for the benefit of princes and courtiers. The work comprises of about 740 verses dealing with various aspects of daily regimen like cleanliness, dietetics and other habits including moral code for healthy living.

I hope that the work Charucharya of King Bhoja published by Central Council for Research in Indian Medicine and Homoeopathy will have a significant impact on the trends of thinking of medical historians, teachers and research workers, on the aspect of 'svasthavritta'.

NEW DELHI
28th March 1974.

P. N. V. Kurup

Preface

The existence of a Sanskrit work called "Cārucaryā"* in an entry in Catalogus Catalogorum, compiled by Aufrecht and published in 1903, was probably known only to antiquarians and cataloguers. This entry, however, created some uncertainty and confusion among Sanskrit scholars as it referred to 3 different kinds of treatises among the manuscripts.

According to Aufrecht, 2 manuscripts of Cārucaryā, attributed to Dhanvantari** were recorded by Oppert as existing in the private libraries of South India, while another manuscript of Cārucaryā by Bhoja, a treatise on "ācara and nīti" beginning with "Sunitī śāstra" was recorded by Burnell, in addition to another work Cārucaryā by Kṣemendra, which is well known to Sanskrit scholars as a work on "nīti" laying down a code of righteous conduct, based on Epic and Puranic precedents.

---

* According to Monier Williams, Cāru means agreeable, or pleasing; Caryā means, to be practised or performed or behaviour, conduct, due observance of all rites and customs. The two words, which make up the compound word apply both to physical and moral aspects of individuals, (total personality and life)- with the regimen for human body and moral discipline for human conduct.

** As far as medical tradition is concerned, there is no treatise called Cārucaryā by Dhanvantari. It is possible that some treatise or collection on regimen and diet and other principles of hygiene, might have been written by later writers and as in other instances, attributed to Dhanvantari It may not be identical with the work of Bhoja, as all the manuscripts of Cārucaryā, by Bhoja, clearly mention the author as Bhoja Raja. The actual work above cited said to be by Dhanvantari has not been available to us but it may also contain, in addition, some verses, from the treatise of Bhoja Raja.

Therefore, for some decades, the Sanskrit scholars or Ayurvedic Pandits did not take any further notice of this treatise.

Discovery of the Telugu poem:

About 1916, Shri Veturi Prabhakara Sastry accidentally came across a piece of old torn paper, containing 4 verses in Telugu in Nagari script, among a heap of loose sheets, in one corner of the T. M. S. S. M. Library, Tanjavur. The verses on this paper contained the commencement of a Telugu poem, giving an autobiographical verse stating that king Bhoja's Cārucaryā was translated into Telugu, by Mantri Appana. This led Mr. Sastry to investigate further and locate some copies in Muktyala in Krishna District and in Andhra Sahitya Parishad, Kakinada. This Telugu poem Cārucaryā was first edited by Mr. Sastry from Muktyala in 1922.

Manuscripts of Sanskrit Text:

Mr. V. P. Sastry then proceeded to search for and locate the Sanskrit originals of Cārucaryā by Bhoja and succeeded in finding some manuscripts of the Sanskrit text.

Printed editions:

The V. R. S. & Sons of Madras published in 1949, a volume containing both the Telugu poem and a short Sanskrit version of Cārucaryā. Later in 1957, Arsharasayana Sala of Muktyala published separately a reprint of the edition of 1922 and also the larger and longer Sanskrit text of Cārucaryā. But, unfortunately, due to the printing of the Sanskrit text in Telugu script, both by V. R. Sastrulu and by Arsharasayanasala and not in Devanagari script* the Sanskrit scholars or Ayurvedic physicians, in India or the Orientalists abroad, had no facilities to become aware of this work on hygiene by Bhoja or its importance or be on the look out for manuscripts.

* * *

---

* After the printing of this book was completed, we learnt that Dr. V. Raghavan has published in Devanagari script, the short version of Cārucaryā in a volume of short Sanskrit poems in the series of Malayamaruta (No. 2.) This is based on the manuscripts in Madras and Mysore and contains 135 verses.

I became interested in this treatise more than four decades ago through a conversation, with Sri Veturi Prabhakara Sastri and the perusal of the short poem in Telugu, called "Cārucaryā" by Appana. Then, for some years, I corresponded with and visited manuscript libraries, in South India in search of rare medical works and to trace the manuscript copies of this treatise by Bhoja. During the memorable week of the meetings of the Scientific Sub-Committee of Chopra Committee at Poona in 1948, I lived under the same roof and came into close contact with the leading scholars in Ayurveda, at the time, like Acarya Yadavji Trikamji and made personal enquiries about rare and valuable manuscripts and particularly about this work, Cārucaryā. I also had many sessions of discussions with my friend, the learned Dr. P. K. Gode of Poona. After all these talks and enquiries, I realised that both the Sanskritists and the Ayurvedic Physicians, were not aware of a work called "Cārucaryā" by Bhoja.

During the later medieval times, it looks as if this treatise was not probably considered of practical utility for Ayurvedic practitioners of medieval times, who were hard pressed to save people from death, cure diseases or relieve sufferings. Few people read or preserved this manuscript except men, who loved Sanskrit and a cultured way of life, like bodily health, personal comfort, and pleasures of life and life of leisure, within the limits of a good and regulated life.

Author:

With regard to the authorship, the text itself is clear and states, in no unmistakable terms, in the first verse as well as in the last verse, that the work was compiled by King Bhoja Raja.

We have additional information that Rāmacandra in his commentary on Bhartṛhari has cited some verses, from Bhoja's Cārucaryā.

Inspite of the fact that the name Bhoja is not unique or rare, the Indian tradition and various legends and the literary works lend support to the view that the author could be no other than

Bhoja of Dhara (1000-1056 A. D) He is supposed to have been not only a patron of letters but also learned in various sastras and a poet, as can be seen from the list of works, attributed to him. He is said to be the author of more than 23 learned works on various subjects and was recognised as an authority on Ayurveda and a commentator on Yoga Sutras, of Patanjali. Therefore he was well versed in the knowledge of health of the body and of mind. It will not be surprising if he compiled a sort of manual for the guidance of kings and princes, on personal hygiene.

*　　　*　　　*

Nature of the work :

In ancient Indian tradition and Sanskrit literature, a very high place was given for personal hygiene and daily regimen, as a preliminary procedure for the realisation of the "aims of life". This subject of health education was traditionally taught by including simple precepts and enforcing certain practices, in (1) religious literature (Vedic & domestic ritual) (2) Secular literature (Epics and Kavyas prescribing or describing healthy regimen) (3) Sutra Sthana of Medical treatises, (4) Mass communications by sermons, ballads, stories and songs.

The work may be a compilation bringing together a number of thoughts and teachings from various sources, ranging from dharma śāstras to Ayurveda and even incorporating some of the phrases and even lines or verses which were familiar to the learned circles of the 10 th and 11 th centuries. It is for the Sanskritists and Ayurvedic scholars, to locate or identify the sources or the actual passages borrowed or imitated by Bhoja, in the compilation of this work.

Works like this also illustrate some of wide areas of agreement, between ancient and modern medicine, since there appears to be a similarity of principles or identity of practices, with regard to preservation of health or promotion of health, innocent enjoyment of life.

Therefore, in my evidence, before Sanskrit commission I pleaded for introducing selections from this treatise as a piece of useful knowledge, in a text on ancient lore for study in

Sanskrit Departments of the Universities or the Oriental colleges as well as a literary text for improving, the knowledge of Sanskrit, for Ayurvedic students.

* * *

Collation of different texts for a new edition :

After 1957, when the Department of History of Medicine was started, we intensified the search and collected additional information on the manuscripts of the Sanskrit original and obtained microfilms or got copies of the manuscripts for further study in this Department.

By 1964, the Department of History of Medicine was able to locate the manuscripts in the Libraries given below :

1) Private Libraries of South India, mentioned by Burnell.— 1 manuscript.
2) Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras— 3 manuscripts.
3) Oriental Library, Mysore—1 manuscript.
4) Osmania University Library, Hyderabad—2 manuscripts.
5) Asiatic Society, Calcutta—1 manuscript.
6) Telugu Academy, Kakinada—2 manuscripts.

In our limited investigation, there were as many as 10 manuscripts, some in Telugu and some in Sanskrit script.

I was also inclined to think that a more vigorous search and intelligent examination of manuscript collections, by competent Sanskrit scholars versed in Ayurveda, might yield more manuscripts of Cārucaryā by Bhoja, in other parts of the country.*

---

* In response to our enquiry seeking information about any new manuscripts of this treatise, Mr. Sampath, Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, kindly furnished some additional information from the New Catalogus Catalogorum Vol. VII, under Cārucaryā by Bhojaraja. Mention is made of manuscripts of this treatise in the following libraries also : 1. Anandasrama, Poona. 2. Library of the University of Bombay. 3. A scroll in manuscripts of a list in Kashmir written by Pandit Damodar Sastri of Kashmir. 4. Bibliotheque Nationale, Paris. 5. India Office Library, London. 6. A Catalogue of Sanskrit manuscripts existing in the Central provinces, by F. Kielhorn.

Mr. Rama Rao studied carefully the two palm-leaf manuscripts in Osmania University Library, Hyderabad and one paper manuscript in Calcutta with the printed versions and compiled, a comprehensive text, incorporating different verses, from all the copies, under different headings at appropriate places. This was nearly ready for publication in 1966, when the Upgraded Department of History of Medicine was virtually closed and myself and Mr. Rama Rao left the Department.

After the Central Council for Research in Indian Medicine & Homoeopathy took over the administration of the Institute in 1970, during the first visit of Dr. P. N. V. Kurup, Director of Central Council and Pandit Shiv Sharma, Chairman of the Scientific Advisory Board (Ayurveda), I placed the proposal for publication of this Sanskrit treatise, on Hygiene by Bhoja in Devanagari script for the benefit of a wider circle of readers. The Council was good enough to approve my request. Mr Rama Rao started the tedious and laborious work of composing various readings, verses, and topics dealt with in different printed works and manuscripts with a view to prepare as complete a copy, as possible for publication on behalf of the Central Council.

It has also been suggested that an English translation of this treatise may be published for the use of wider circle of readers all over the world, who can not read the Sanskrit text.

* * *

Our acknowledgements are due to the Asiatic Society of Bengal, Calcutta for furnishing us a microfilm copy of Cārucaryā.

Our special thanks are due to the Osmania University authorities for allowing us to study the manuscripts in their Library and to take a microfilm of the manuscripts of Cārucaryā. We have also to thank them for permission to utilise the manuscripts, for printing the present publication.

I am specially grateful to the Central Council for sanctioning the funds for the publication of this treatise and to Dr. P. N V. Kurup, Director of the Central Council for writing the foreword.

D. V. Subba Reddy

Emeritus Professor in History of Medicine &
Honorary Director, Indian Institute of
History of Medicine, Hyderabad.

Introduction

Basis of the text : The present text is based on the following printed editions and manuscripts.

Printed copies : (1) Cārucaryā : Printed by Vavilla Ramaswamy Sastrulu and Sons in 1949. This is based on the manuscript in Kakinada and contains 136 verses. (2) Cārucaryā: Printed by Arsha Rasayana Shala, Muktyala, 1957. This is based on the manuscripts in Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It has almost all the verses found in the first printed edition. This is denoted by the abbreviation. 'आ'

Manuscripts : (1) Ms. No. 1011 in Osmania University Library Hyderabad. This is taken as the basic text for the present publication. (2) MS. No. 503 also in Osmania University Library, Hyderabad, denoted with the abbreviation. 'उ' (3) MS. No. G. 10622 in Asiatic Society Calcutta, denoted by the abbreviation 'क'.

A short description of the three manuscripts is given below

1. MS. No. 1011. It is a palm leaf manuscript in Telugu script. Its size is 18.8"×1.3". The manuscript is a bundle of 110 leaves. Apart from Cārucaryā, it contains Dravyagunaratnākara (Materia Medica), Nāḍīnidāna (Pulse-reading). Rasavaiśeṣika (mercurial preparations) and Pathyāpathyālu (dietetics). It is not clear whether these different parts of this manuscript together make one single book or books mixed up. The text of Cārucaryā is found interposed between these other works. Handwriting appears to be the same. The only thing which suggests that the complete bundle of the leaves was treated as a single work, is the numbering of the folios in a serial order. It is possible that a person, other than the copyist, might have put together, the different works and might have given the folio numbers which were originally not intended to be so numbered. The text of

Cārucaryā starts from folio No. 51 and ends on folio No. 77 and it is complete. However, here and there, many words and letters are lost due to the damage to the leaves. It contains about 500 verses.

2 Manuscript in Osmania University : No. 503. It is a palm leaf manuscript of size 14.4"×1. 1". It contains 81 leaves having 4-6 lines to a page in Telugu script. Handwriting is legible but the condition of the manuscript is not good, having a number of worm-holes. Leaves are numbered but many are not in order. There are some leaves before and after Cārucaryā, dealing with treatment of diseases, prescriptions etc. The text of Cārucaryā is found from 68 to 81. It is not known why the text of Cārucaryā was copied in the middle of other works.

3. The manuscript in Asiatic Society with No. G. 10622 is a paper manuscript. It contains 8 pages and 219 verses, containing 10 lines to a page. It is in Devanagari script and the handwriting and the condition of the manuscript are good.

None of these manuscripts contains the date of transcription or the name of the scribe.

Collation of different copies :-

The text was originally copied and prepared in 1965-66 with a view to publish the text as availble in the manuscript No. 1011. There were some delays and obstacles for the publication. Soon after sanction was given in 1971-72 by the Central Council for Research in Indian Medicine & Homoeopathy for printing the treatise the copy ready was given to the Press.

The printed texts as well as manuscripts do not have the same number of verses or the same arrangement of topics. The details regarding the topics and the number of verses under each topic in different copies are summarised in the table below :

Topics and verses in different texts.

Subject	Ms. No. 1011 in Osmania University Hyderabad	Ms. No. 503 in Osmania University Hyderabad	Ms. No. 10622 in Asiatic Society, Calcutta	Edition Printed by V. R. S. Madras	Edition Printed A R.S. Muktyala.
	Number of verses				
Introductory	1	1	1	1	1
Śaucavidhi	1	1	1	1	1
Prātaḥkāla darśanāni	2	—	—	—	—
Dantadhāvana Vidhi	19	4	3	23	33
Abhyaṅga	2	—	—	—	15
Udvartana	11	—	—	—	—
Snāna	9	4	7	9	9
Vastra	32	15	10	9	31
Bhūṣana	18	17	18	4	23
Puṣpadhāraṇa	21	19	45	21	61
Lepavidhi	59	22	33	4	23
Lakṣmīkarāṇi	5	—	—	—	—
Alakṣmīkarāṇi	11	—	—	—	—
Anuṣṭhānāni	—	6	6	—	—
Bhojanavidhi	45	14	24	25	72
Ambupānavidhi	2	2	—	—	3
Pātrani	29	—	8	—	6
Tāmbūlavidhi	97	25	28	22	73
Pānīya	2	—	—	—	—
Strīseva	43	13	27	7	19
Miscellaneous (Prakīrṇa)	84	—	—	—	—
Nīti	11	8	8	8	34
Conclusion	1	1	1	1	1
	495	152	218	136	405

The text presented in this edition contains almost all the verses, found, some in some copies of printed and manuscript texts. The printed texts as well as manuscripts differ from one another to considerable extent

Subject of the text:

The text deals with dinacaryā or daily regimen which finds place in almost all important Ayurvedic works. The details of the subjects are given below:

On cleanliness or attending to the urges of nature :–There is only one verse on this.

Things to be seen first on getting up:–The two verses in this are probably from some puranas or dharmaśāstras.

On cleaning teeth:–Herbs which are to be used for brushing teeth and the qualities of individual herbs; herbs which are generally prohibited; particular days, on which brushing of teeth is prohibited and the length of the stems prescribed for different castes. The method of gargles and persons who should not use gargles.

Abhyaṅga and Udvartana:–Oil bath and massage:– Details of applying oil to the body and in the ear, nose and to the feet is also mentioned.

Snāna : Bath :– Qualities, conditions and prohibition of bath.

The religious acts to be performed after bath: Vastra-dhāraṇa: On clothes:– The qualities (or effects) of putting on different types of clothes of various colour and materials for different seasons.

Bhūṣaṇadhāraṇa:–Qualities of wearing pearls etc. and also of different ornaments.

Puṣpādhikāra :– Qualities of wearing different flowers; use of flowers according to the seasons.

Lakṣmikara and Alakshmikara :– Acts which give or do not give welfare and prosperity.

Lepādhikāra:-On unguents :-Different types of unguents and their qualities; unguents for seasons; descriptions and qualities of ingredients like musk, saffron etc.

Bhojana: Food-Qualities of different foods; tastes; method of taking food and drinking water; digestion of food.

Pātras : Plates for taking food:-Qualities of eating food in different plates including many leaves and even palm of hand and earth.

Tāmbūla : On betel leaves etc:-This is in detail giving the description, types and qualities of betel leaves, betel nuts and powders and other ingredients used in tāmbūla and method of chewing it. Lastly there are five verses called Tāmbūlapañcaka which are full of lacunae.

Miscellaneous :-Under this, items like drinks (cold drinks), fans, air, shoes, umbrella and riding on horses etc. are dealt with.

Strīseva : Enjoyment of women according to age; women fit and prohibited for enjoyment; qualities (effects) and prohibition and limitation of sexual acts.

Nīti :- Under this there are few verses on general conduct physical actions and moral attitudes.

* * *

It is difficult to visualise the exact arrangement, contents and number of verses of original text of Bhojarāja. It is quite possible that during different centuries, some portions of original text might have been lost or eliminated or left out by the copyist. There is one way of checking or finding out the original text, as it existed in the 14th century, when Appana translated the Sanskrit text into Telugu verse. Appana's work deals with almost all the topics but in (76) Telugu verses only. From a study of the Sanskrit ślokas, and Telugu verses, it appears as if Appana tried to translate the original ślokas without attempting to summarise them. But Appana's copy of Bhoja's text may not be a complete one. It is not likely that Appana would have left out some ślokas. So in the 14th century there was probably a text

with only about 100 verses. There might have been other longer texts in Sanskrit in other centres or with other scholars. It is also equally possible that some popular verses from other sources gaining currency at different times and apt in the context were also incorporated or included in the text by some learned scholars in the compilations or in different copies. But on the whole, not only the general subject matter, but also the arrangement, the language and style make the work appear like a fairly complete and comprehensive manual of hygiene or regimen for the guidance of princes and nobility or the cultured.

Sources and variations of the subject matter :

The text is a compilation. The author himself has stated clearly that he compiled the work by collecting from various works-religious, secular and Ayurvedic. The literature on any of the topics discussed in this work, is very vast, requiring a good collection of Sanskrit texts to trace the ideas and verses from different original sources from which the verses have been quoted.

Most of the subjects are generally dealt with in Ayurvedic texts, though some are referred to only briefly. Putting on different types of clothes, flowers and merits of eating food served in different types of eating plates like metal plates and leaves and tāmbūla are dealt with only very rarely in other Sanskrit treatises. Cikitsātilaka refers to such topics and some verses from this work are also found in Cārucaryā.

When compared with Sūtrasthāna of medical texts, such a work on personal hygiene and daily regimen may be considered incomplete, due to the absence of items such as nasya, dhūmapāna and svarṇadala, raupyadala, lavaṅga (cloves) and ela (cardamom) etc. under tāmbūla and also meat and wines. When compared with other items, the number of verses on nīti or sadācāra, also appears to be comparatively small.

It is interesting to note that the work intended for the benefit of princes and kings does not deal with some topics like

wines or qualities of meat. Vyāyama or exercise is not mentioned, though use of the sword and its qualities are found under miscellaneous items.

Some works containing similar or identical verses :

So far we could trace some of the verses in the following works both anterior and posterior to it.

1) Aṣṭāṅga Hṛdaya 2) Cikitsātilaka 3) Suśruta Saṁhitā 4) Parahita Saṁhitā 5) Bhāvaprakāśa 6) Aṣṭāṅgasaṅgraha 7) Viṣṇupurāṇa 8) Garuḍapurāṇa 9) Mānasollāsa 10) Ānandakanda 11) Tāmbūlamañjarī 12) Kṣemakutūhala

In the following compilations of later part of the last century or early part of this century, some verses from Cārucaryā are found.

1) Śabdakalpadruma 2) Vācaspatya
3) Munibhāvabodhini

The verses traced in the above works are not always identical. In some cases, they are identical in some others they occur with variations, some major and some minor.

It is proposed to devote a separate article to this subject as the inclusion of all these details of different variations and similarities will make the introduction too long.

In the present text, many of the mistakes of minor nature of the scribe have been corrected. Still, there are number of mistakes of gender etc. In several places the meaning of the verses is not clear and the sentences are not complete or grammatically correct. Pertinent suggestions from Sanskrit scholars and Ayurvedic physcians about these and other words and passages will be welcome.

I would like to express my thanks to Professor D. V. Subba Reddy who first suggested a close study of the text of Cārucaryā in printed books and manuscripts a decade ago with a view to collect and prepare as complete a text as possible based on the existing versions in different parts of India and for guidance in the preparation of the introduction. I also express my sincere thanks to Ayurveda Mahopadhyaya Shri Vetur Sankara Sastry for his valuable help and suggestions from time to time.

B. Rama Rao.

|| श्रीशुभमस्तु ||

|| श्री धन्वन्तरये नमः ||

भोजराजकृता

चारुचर्या

सुनीतिशास्त्रसद्वैद्यधर्मशास्त्रानुसारतः
विरच्यते चारुचर्या भोजभूपेन धीमता ।

अथ शौचविधिः–

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ।

प्रातःकालदर्शनानि :–

[1]रोचनं चन्दनं हेम मृदं गन्धं....मणिम्
गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः ।

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्तथा
प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत आयुर्वर्धनमुत्तमम् ।

अथ दन्तधावनविधिः–

प्रातरुत्थाय विधिना कुर्याद्दन्तप्रधावनम्
वाग्यतः पुण्यकाष्ठेन अथ ऊर्ध्वं क्रमेणतु ।

---

[1]द्वावेतौ श्लोकौ आ–उ–क–ग्रन्थेषु नः ।

धन्तधावनार्हानि :–

[1]न्यग्रोधार्ककरञ्जचूतककुभाः प्रत्यक्प्रसूनासवै
मालत्या करवीरशाखखादिराङ्कोलादिभिः....तैः
प्रातःसौम्यकषायतिक्तकटुकैर्भुक्त्वा दनोर्बाधयन्
मांसं दन्तसमाश्रयं प्रतिदिनं दन्तावलिं शोधयेत् ।

[2]अर्कन्यग्रोधखादिर करञ्जककुभादिकम्
प्रात[3]र्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्
विज्ञातवृक्षं क्षुण्णाग्रं मृद्वग्रं धेनुभूमिजम् ।

[4]कनीन्यर्धसमस्थौल्यं प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्
सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिण्यश्च[5]शुभावहाः
[6]अन्यथा वृक्षजातीनां वर्जयेद्दन्तधावनम् ।।

दन्तधावनवर्ज्यानि :–

[7]तृणैः पर्णैः सैकतैर्वस्त्रै स्त्वग्भिर्लताफलैः ।
सर्वैर्वारैरष्टलोहैर्मृदा मूलवराहजैः ।
बिसैर्धान्यैश्च पाषाणैर्वर्जयेद्दन्तधावनम् ।। ।। १० ।।

1न्यग्रोधार्क......दन्त धावनमरोचकं जयेत् ।। उ-क–ग्रन्थयो र्न ।
न्यग्रो......शोधयेत् ।। आ–ग्रन्थे न ।
2अर्कन्य......द्वादशाङ्गुलम् ।। उ–क–योरेव ।
3गृहीत्वा–क । 4कनिष्ठाग्रसमस्थौल्य–क
5यशस्विनः–आ ।
6अन्यथा......धावनम् ।। आ-पाठे न ।
किञ्च–अम्लपुन्नागबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।। इत्यधिकः पाठः ।।
7तृणै......दन्तधावनम् ।। आ–ग्रन्थे न ।

[1](अङ्गारवालुकभस्मतृणवस्त्रनखादिभिः ।
इष्टिकालोष्टपाषाणैर्न कुर्याद्दन्तधावनम्) ॥

[2]अभावे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ।

[3]प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु नवमीद्वादशीषु च
रविवारे च सङ्क्रान्तौ न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

[4]उपवासे कृते चैव व्रते च समुपस्थिते
श्राद्धाहे च विना वृद्धौ दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।

[5]दन्तधावनवेलायामसृगुत्पतितं यदि
तत्कुलं प्रपतेद्घोरे नरकेत्वेकविंशतिः ।

[6]यो हि गण्डूषसमये तर्जन्या वक्त्रचालनम्
यदि कुर्वीत मूढात्मा नरके पतति ध्रुवम् ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितः
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरः कर्णामयी च तत् ।

मध्याह्नस्नान वेलायां यः कुर्याद्दन्तधावनम्
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिःसह ।

---

[1]एषः आ–ग्रन्थ एव ।   [2]अलाभे–आ ।

[3]प्रतिपत्पर्व......विवर्जयेत् । आ–ग्रन्थे न ।

[4]अत्र चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमा सङ्क्रमे रवेः ।
एषु स्त्रीतैलमासानि दन्तकाष्ठञ्च वर्जयेत् ॥ इति आ-ग्रन्थे अधिकः ।

[5]एष श्लोकः आ ग्रन्थे न ।

[6]एते त्रयः श्लोकाः आ–ग्रन्थ एव ।

पूर्वामुखे धृतिं विन्द्यात् शरीरारोग्यमेव च ।
[1]दक्षिणे न तथा कुर्यात्पश्चिमे न तथा जयम् ।।

उत्तरेण गवां नाशः······पूर्वोत्तरेण तु ।।

ब्राह्मणादीनां दन्तधावनप्रमाणम् :–

दशाङ्गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां [2]सप्तसंख्यया ।।
चतुरङ्गलमानेन नारीणां त्रिभिरुच्यते ।। २० ।।

[3](कनिष्ठाङ्गुलवत्स्थौल्यं पूर्वाग्रं कृतकूर्चकम्
दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वादीनां तु लेखनम्)

दन्तधावनमन्त्र :–

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च
ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ।

दन्तधावनगुणा :–

[4]दन्तधावनविधानतो नृणां
मानसं सुरभिगन्धि निर्मलम्
जायते विगत सर्वकिल्बिषं
स्वान्तमप्यविरतं भवेच्छुचि ।

---

[1]उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दन्तधावनमाचरेत् ।
दक्षिणेन तथा क्रौर्यं पश्चिमेन पराजयम् ।। आ

[2]सप्तसम्मितम्–आ ।

[3]आ–ग्रन्थ एव ।

[4]एष आ–ग्रन्थे न ।

किञ्च पङ्कज [1]विवासिनि प्रियं
वक्त्रपूतिमपि पिच्छिलापहम्
दैन्यदुर्मतिहरं च पावनं
दन्तधावनमरोचकं जयेत् ।

पाठान्तरे :–

पित्तश्लेष्महरं [2]नित्यं नैर्मल्यं चक्षुषोर्हितम्
[3]श्रोत्रनासादिशुद्ध्यर्थं नराणां दन्तधावनम्[4] ।

[5](श्लेष्मोपलेपदौर्गन्ध्यं वदने चापकर्षणम्
सौमनस्यं रुचिं चास्ये विधत्ते दन्तधावनम् ।

जिह्वानिर्लेखनं कार्यं सौवर्णं ताम्रमेव वा
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं षडङ्गुलम्) ।

[6]वातवृद्धिकरो नीपः पित्तलाभश्च श्रीफलम्
रणे......स्यात्खदिरो दन्तरोगजित् ।

प्रज्ञाकरस्त्वपामार्गो......रुचिविनाशनः
दुर्दोषघ्नो बीजपूरो मोक्षदो गिरि...... ।

वाग्जृम्भणी...कर्णी...धनदार्ढ्यकृत्
जातिदाडिमशैरीव शेफालिकुटजादयः । ॥ ३१ ॥

---

[1]सुवासितं–आ ।
[2]रुच्यं । आ–क । [3]श्रोत्रनाड्यो विशुद्ध्यन्ते आ–क ।
[4]धावनात्–आ ।
[5]द्वावेतौ श्लोकौ आ–ग्रन्थ एव ।
[6]वातवृद्धि......श्रेष्ठतमः स्मृतः । आ–ग्रन्थे न ।
वातवृद्धि......त्वक्प्रसादकरं परम् । उ–ग्रन्थे न ।

दुष्टस्वप्नहरो वक्त्रे विशद : श्रीकर : शुभ :
दन्तधावनकाष्ठानां चूतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।

[1](सर्जे धैर्यं, वटे दीप्तिः, करञ्जे विजयो रणे
जातौ चैवार्थसम्पात्तिः, बदर्यां मधुरस्वरः ।

खादिरे चैव सौगन्ध्यं विल्वे तु विपुलं धनम्
औदुम्बरे वाक्यसिद्धिः, बन्धूके च दृढा श्रुतिः ।

आम्रे कीर्तिश्च सौभाग्यं, कदम्बे सिद्धिरुत्तमा
वर्ज येद्दन्तकाष्ठन्तु गुग्गुलुं क्रमुकं तथा ।

कोविदारशमीपीलु श्लेष्मातकाविभीतकान्
शाल्मल्यश्वत्थभव्यानां धवकिंशुकयोरपि ।

गुवाकस्तालहिन्तालौ तथा ताडी च केतकी
खर्जूरी नारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ।

तृणराजसिरापत्रैः यः कुर्याद्दन्तधावनम्
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ।

भल्लातकी देवदारु मदयन्तीक्षुवालुकैः
तृणाङ्गुल्यश्मलोहाद्यैः शत्रुभ्यः साध्वसं जगुः ।

हरीतकी विघ्ननाग कतकोदालतापसैः
कार्पासाढकवाकुची बला श्लेष्मा...गेदः । ॥ १० ॥

पलाशाश्वत्थजम्बीर मातुलुङ्गकपित्थकैः
अगस्त्यतालहिन्ताल कुशकाशैस्तथा भवेत् ।

---

[1]सर्जे धैर्यं......पञ्चामृतं नेत्रयोः आ–ग्रन्थे अधिकः ।

तिन्त्रिणीकशमीवेणु शुद्धामलकवञ्जुलैः
त्रिकङ्कतव्याघ्रपादसंज्ञवृक्षैर्यशःक्षयः ।

यो हि गण्डूष समये तर्जन्या वक्त्रचालनम्
यदि कुर्वीत मूढात्मा नरके पतति ध्रुवम्

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितः
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ।

गण्डूषविधि :—

मातुलुङ्गरसकेशरं फलं
व्योषसैन्धवरजः पिचुभागम्
शर्करा च मधुना सह मिश्रं
गण्डयोषितमरोचकान् जयेत् ।

नारीकेलजलाज्यदुग्धमधुभिः सौवीरयूषादिकं
गण्डूषप्रसृतन्तु वक्त्र उषितं ष्ठीवेत्तथा द्वादशम्
कुर्यान्नाडिचतुष्टये दिनमुखं सेवेत्सदा बुद्धिमान्
तृष्णारोचकवक्त्रदोषशमनं छर्द्यादिरोगान् जयेत् ।

वातादीनां पलं प्रोक्तं गण्डूषन्तु पलत्रयम्
पैत्ये चतुष्पलं ग्राह्यं श्लेष्मोद्रेके पलाष्टकम् ।

मनःशिरः कर्ण मुखाक्षिरोगाः
प्रसेक नासामयवक्त्रदोषाः
हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च
साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ।

तैलादिस्नेहगुणाः :—

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्ये (मन्ये) तु माधवे
ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽह्नि विमले रवौ ।

कर्णपूरणगुणाः :—

हनुमन्याशिरस्तोदशूलघ्नं कर्णपूरणम् ।

पादाभ्यङ्गगुणाः :—

पादाभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादनः
पादसुप्तिसमस्तम्भ सङ्कोचस्फुटनप्रणुत् ।

स्नेहसेकगुणाः :—

स्नेहसेकः श्रमहरः भङ्गसन्धिप्रसाधनः
क्षताग्निदग्धाभिहत तृष्णावातार्तिपूजितः ।

नासाभ्यङ्गगुणः :—

नासाभ्यङ्गं मूर्ध्नि रोगं निहन्ति
मूर्धाभ्यङ्गं कर्णरोगं निहन्ति
कर्णाभ्यङ्गं जैह्वरोगं निहन्ति
जिह्वाभ्यङ्गं कण्ठरोगं निहन्ति ।

अभ्यङ्गवर्जाः :—

वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुध्द्यजीर्णिर्णभिः ।

अभ्यङ्गनियमाः ग्रन्थान्तरे :—

मांसं मृत्कलशास्थितं सुविमलं कस्तूरिकावासितं
तैलं मूर्ध्नि चतुष्पलं...मङ्गाभ्यञ्जनसौख्यदम् ।
षड्बिन्दुप्रमितं...द्विगुणितं कर्णेऽक्षिण बिन्दुद्वयं
स्नानं संश्रित पादहीनसलिलद्रोणैश्चतुर्भिर्हितम् ।

ग्रन्थान्तरे :–

तैलं कृष्णतिलोद्भवं कलशगं मांसैश्चतुर्भिस्सदा
कस्तूरीपरिवासितं पवनजित्कान्तिप्रदं पुष्टिदम्
पामादद्रुविसर्पकादिहरणं कर्णादिरोगापहं
जन्तूनां तनुकुष्ठमस्तकरुजं······जयेत् ।

तैलाभ्यङ्गं···वाहं···यष्टेः
कुर्यान्नित्यं वह्निदीप्तिं निरीक्ष्य
सुत्वक्दार्ढ्यं जायते तेन जन्तो
निद्राभद्रं नेत्रयोश्च प्रसादम् । ॥ ७० ॥

स एव पुष्टिं वितनोति कान्तिमायुःप्रदा जरां निहन्ति ।
तैलं योनिमुखोत्तमाङ्गगुदजान्
बाहूरुवक्षः कटी
नासापृष्ठगलस्तनोति रस······सर्वाङ्गगान् ।

अभ्यङ्गेन निहन्ति रोगमखिलं त्वग्दोषकुष्ठादिकं
पामामण्डलदद्रुचर्ममुख....तरं तत्प्रणुत्

पादाभ्यङ्गे नेत्ररोगहरं स्यान्नेत्राभ्यङ्गे कर्णरोगं निहन्ति
कर्णाभ्यङ्गे शीर्षरोगं निहन्ति शीर्षाभ्यङ्गे सर्वरोगं निहन्ति ।

एकादशीपर्वदिने···तृष्णा पिपासा....वासरेषु ।

क्षताभिघातानलपीडितानां
. . . . हन्ति ।

. . . . चक्रमर्दलवणं धात्रीफलं वाकुची
पथ्या गुग्गुलु सर्षपद्वयनिशाकुष्ठं कुठारं च तत्

तुल्यं गोदाधिमस्तु . . . शुभकरं पुष्टिं समुद्वर्तये-
त्कण्डूकुष्ठविसर्प . . . . व्यङ्गादिविच्छित्तये ।
. . . . मर्दनमङ्ग मङ्गलकरं वातादिदोषान् जयेत्
श्लेष्माणं प्रबलं शरीरविशदं शे...भूयांसि च
कान्तिं कामपि सन्तनोति वपुषःपुष्टिं कृशानोन्नतिं
तत्तद्व्याधिनिवारणं सुकृतिदं आनन्दसौभाग्यदम् ।

मर्दनवर्जाः :–

मर्दनं वर्जयेत्पित्तरोगी ज्वरनिपीडितः
तृष्णातिपीडितः क्षुद्वान् रक्तपित्तप्रमेहवान् ।

तैललक्षणम् :–

हेमन्ते नाडिकायुग्मं शिशिरे नाडिकात्रयम्
वसन्ते नाडिकाः पञ्च ग्रीष्मे षण्णाडिकाः स्मृताः ।
वर्षाकाले शरत्काले...पञ्च यथाक्रमम्
. . . . समं चोक्तं स्नानं पश्चात्समाचरेत् ।

सुगन्धतैलद्वयम् :–

एलोशीरलवङ्गचन्दनयुतं तक्कोलजातीफलं
श्रीखण्डागरुदीपधूपमभया श्रीवासकं शैलजम्
रास्ना मासिकचोरुदालुक युगं जीमूतकुष्ठोत्पलं
दारुत्वग . . . . क्षात्रयुग्मसहितं सर्वं समं चूर्णयेत । ॥ ८० ॥
तच्चूर्णं तिलजं चतुर्गुणयुतं भाण्डे क्षिपेदातपे
सम्यक्स्थापितमिन्दु कुङ्कुमयुतं कस्तूरिकामिश्रितं
तैलं पवनामयेषु विहितं सर्वेन्द्रियाह्लादकं
वर्ण्यं त्वग्गतरोगजातहरणं पुत्रप्रदं श्रीकरम् ।

उद्वर्तनगुणाः :—

[1]उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम्
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

[2](**अथ स्नानविधिः :—**

पुण्यनिर्मलतोयेन [3]उष्णतोयेन वा यतः
मलापकर्षणार्थाय स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ।)

स्नानगुणाः :—

[4]स्नानं स्वेदमलापनोदनकरं चक्षुष्यमायुष्यदं
वर्ण्यं वायुसखस्य दीप्तिजननं तन्द्रापहारं(नृणाम्)
तृष्णा(दाह)हरं श्रमक्लमहरं वृष्यं च कण्डूहरं
शस्तं लोहित(पित्त)पीडितवतां मेध्यं त्रिषार्ति जयेत् ।

प्रातःस्नानगुणाः :—

अत्यन्तमलिनः कायो [5]नवच्छिद्रसमन्वितः
स्रवत्येव दिवा [6]रात्रौ प्रातः स्नानेन शुध्द्यति ।
रूपं तेजो बलं कान्तिः शौचमाप्यायनं तनोः
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं स्नानमायुष्यवर्धनम् ।

स्नानवर्ज्याः :—

[7]आध्माने ग्रहणौ...शे मूर्छामये पीनसे
भुक्ते (?) लोचनरोगिणां क्षयगदे कर्णामये वार्धके

1एष श्लोकः आ– ग्रन्थे न । 2एष आ-उ–क ग्रन्थेष्वे वास्ति ।
3'पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः'–आ । 4आ–उ–ग्रन्थयो र्नास्ति ।
5नाना–आ । 6रात्रम्–आ ।
7आध्माने......प्रहारम्" आ-उ–ग्रन्थयोर्नास्ति ।

जाञ्झामारुतसङ्कुले च दिवसे मेघावनद्धाम्बरे
स्नानं नेष्टमजीर्ण भोजनदिने...ग्ने रवौ ।

[1]स्नानमर्दित (मुध्दृत) नेत्रास्य कर्णरोगातिसारिषु
आध्मानपीनसाजीर्ण भुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

स्नानलक्षणम् :–

... ...
... ...
...तोयेन वितप्यमानं
पित्तप्रकोपं मरुतः प्रहारम् ।

उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलावहः
तेनैव [2]तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् । ॥ ९० ॥

[3](भूमेस्समुध्दृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्
ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुत्तमम् ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यञ्च सर्वतः ।)

उद्वर्तनम् :–

[4]स्नानानन्तरतः सम्यग्वस्त्रेणोद्वर्तयेन्नरः
कान्तिदश्च शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् ।
पिटकाव्यङ्गदोषघ्न मुद्वर्तनमुदाहृतम् ।

1एष श्लोकः आ–क ग्रन्थ योरेव । 2चोत्त-आ-क ।
3'भूमे......पुण्यञ्च सर्वतः' आ--ग्रन्थ एव ।
4स्नानस्यानन्तरं स्वस्य वस्त्रेणोद्वर्तयेन्नरः' आ ।

[1](उद्वर्तनानन्तरविधिः :–

कुलाचारं ततः कुर्यात्सन्ध्योपासनमादितः
सूर्योपास्ति ततः कुर्यात्सर्वरोगापनुत्तये ।
केशानां निचयं कुर्यात्कस्तूरीमनुलेपयेत् ।)

(अनुष्ठानानि :–

धर्मसङ्ग्रहणं कुर्याद्दानतीर्थोपवासकैः
स्वबन्धुपितृदेवानां ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।

स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम्
देवब्राह्मणबन्धूनां तर्पणेन प्रजायते ।

दानं मनोहरं कार्यं इष्टापूर्तिविवर्धनम्
अशेषदेवताभक्तिर्गोषु विप्रषु तर्पणम् ।

शुश्रूषणं गुरुस्त्रीणां तपस्तीर्थेषु मज्जनम्
विद्यायाः सेवनं कुर्यात्सततं साधुसङ्गमम् ।

दीनान्धकृपणानामभ्रातृणां चैव पोषणम्
कारयेत्सततं शक्त्या कीर्तिलक्ष्म्यभिवृध्दये ।)

सामान्यवस्त्रगुणाः :–

[2]वस्त्रं भूषणभूषणं शुचिकरं सौन्दर्यसंवर्धनं
शस्तं वातनिवारणं दिनमणेस्तीव्रप्रतापाच्छिदम्
लज्जायाः परिरक्षणाय जनितं दारिद्र्यविद्रावणं
सम्पर्काद्वितनोति [3]तोषमधिकं दोषं जये [4]द्बाह्यजम् । ॥ १०० ॥

---

[1]उद्वर्तनानन्तरविधिः......लेपयेत्'–आ ग्रन्थ एव ।

[2]एष श्लोकः उ क–ग्रन्थयोर्नास्ति । [3]कोप आ । [4]बाह्यकम्–आ ।

[1](सुस्निग्धं वै दुकूलं कनकजरचितं श्लेष्मवातामयघ्नं
दिक्पालाद्यैः समन्ता त्परिवृतममलं मौक्तिकाद्यैः प्रबद्धम्
यच्च श्रीखण्डकालागुरुमृगमदसंवेष्टकाद्यैः प्रयुक्तं
पूजाकाले तु दद्यादि्द्वजकरनिहितं पुण्यसौभाग्यसिद्धैः ।

मतान्तरम् :–

नीलं वा पट्टवस्त्रं सुखचितममलं विष्णुमायाप्रपञ्चं
हेमं रौप्येन बद्धं हिमशशिमृगसौगन्ध्ययोगेन युक्तम्
आदित्यादिग्रहैस्तत्परिवृतमखिलं सर्वरत्नैर्विचित्रं
दाने भैषज्यकाले रिपुजनहनने धारयेत्सर्व सिद्ध्यै ।

रम्भाशशीकामवसन्तकादि-
विचित्रशालाकृतिभिर्विचित्रम्
वृक्षै र्मृगैः पक्षिभिरात्तवस्त्रं
दद्याद्विवाहादिषु पर्वकाले ।)

कालत्रयवस्त्रधारणम् :–

शीतकाले तु कौशेयं काषायं [2]घर्मवासरे
वर्षासु शुक्लवस्त्रं स्या [3]त्त्रिधा वस्त्रस्य धार[4]णम् ।

चित्ररत्नखचितं कम्बलोपरिसंस्थितम्
प्रभुत्वकरणं नृणामायुःश्रीकरमुच्यते ।

[5](कौशेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च
वातश्लेष्महरं नृणां शीतकाले[6] तु धारयेत् ।)

1एते आ–ग्रन्थ एव सन्ति । 2हिमवासरे–आ ।
3तथा वस्त्रञ्च धारणम्–आ । 4णात्–उ ।
5एष आ–उ–क–ग्रन्थेष्वे वास्ति । 6वृथा भवेत् इति–आ । प्रधारणात्–क ।

काषायवस्त्रम् :—

काषायवस्त्रं (कमलोदराभं ?)
[1]पित्तापहं मेध्यमुशन्ति सन्तः
निदाघकाले परिसेवनीयं
तथा घनान्ते [2]सुकुमारमर्त्यैः ।
[3](मृद्वंशु शीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते
तद्धारयेद्घर्मकाले काषायं वस्त्रमुत्तमम् ।

शुक्लवस्त्रम् :—

[4]शौक्लं सुधौतं परि(वासि)तं च
कुन्देन्दु हार प्रतिमान कान्ति
वर्षासु वासो हितमामनन्ति
[5]सुभूषितं दोषसमूहघाति ।[6]

माञ्जिष्ठवस्त्रम् :—

मञ्जिष्ठारस [7]रञ्जितञ्च वसनं श्लेष्माणमुन्मीलयेत्
[8]दुष्टं [9]पित्तविवर्धनं विनिहरे [10]द्वातं कफञ्च क्षणात्
इष्टं देहभृता [11]मरिष्ठहरणं हेमन्तकाले तथा
[12]नित्यं शैशिरवासरे च दिवसे [13]मेघावनद्धाम्बरे । ॥ ११० ॥

---

[1]पैत्यापहं–आ । [2]सुकुमारकाणाम्–आ । कुसुमाकरे च क ।
[3]एष आ–ग्रन्थ एवास्ति ।
[4]श्लक्षणं–उ–क । श्लक्षणांशुधौतं–आ । [5]सुधूपितं–आ–क–उ ।
[6]अत्रायमधिकः पाठः आ–ग्रन्थे–शुक्लं सुशीतलं चैव शीतताप (शीतातप) निवारणम् । न चोष्णं न च वा शीतं शुक्लं वर्षासु धारयेत् ।
[7]राजितञ्च–आ । [8]उष्णं–आ । [9]पैत्य आ ।
[10]वातप्रपञ्च क्षणात्–आ । [11]मनिष्ट–आ–उ–क ।
[12]युज्यन्ते शिववासरे–आ । [13]मेघावली डम्बरे आ ।

विचित्रवस्त्रम् :—

विचित्र [1]वस्त्रं मिलितं विचित्रवसनान्यपि
विविधानि मनोज्ञानि छिन्दन्ति कफमारुतौ ।

जपा [2]प्रसूनसङ्काशं [3]वसनं [4]वृष्टिवासरे
हेमन्तकाले शिशिरे हितं वातकफापहम् ।

[5](विचित्रवर्णानि पवित्रकानि
दुकूलमुख्यान्यखिलानि यानि
तज्जातिभेदानि हितानि पैत्य-
कफानिलघ्नानि मनोहराणि ।)

पीतवस्त्रम्

वसन्तकाले परिसेवनीयं
तदा घनान्ते सुकुमारमर्त्यैः
पीताम्बरं....विलोकनीयं
मनस्विनीमानहरं कफघ्नम् ।[6]

मधूच्छिष्टव॰त्रम् :—

[7]मधूच्छिष्टप्रवसनं शीतवातनिवारणम्
अतिपु···हरं श्रेष्ठं दीपनं पित्तवर्धनम् ।

1वर्णमिलितं विशिष्ट आ—क । 2प्रसन्न आ । 3प्रसन्नं आ ।
4पुष्टिवर्धनम्—उ । 5एष आ—ग्रन्थेऽधिकः ।
6अत्रायं पाठः आ—उ—ग्रन्थयोः—वसन्तकाले परिसेवनीयं पीताम्बरं कामविमोहनीयं, मनस्विनीमानहरं कफघ्नं वरप्रियं गोपकुमारकस्य ।
7मधूच्छिष्ट...पुण्यदम्—एतौ द्वौ श्लोकौ आ—उ ग्रन्थयोर्न ।

वल्कलम् :-

वल्कलं वातशमनं मुनीनां सर्वदा प्रियम्
शीतातपकृतं दो ं भिनत्ति शुचि पुण्यदम् ।

[1](सूचीमुखकृता हृद्या कफवातनिषूदिनी
प्रवेणीसान्द्ररुचिरा हिता शीते हिमे तथा ।

काथवं (राङ्कवं) कफवातघ्नं कुङ्कुमञ्च विभासुरम्
शीतपारुष्यहरणं रोगघ्नं शिशिरे हितम् ।

आङ्गिका पट्टिकास्तद्वद्वातातपरजोऽपहा
सौभाग्यकान्ति कारुण्यकृ पुष्टिबलावहा ।)

अनर्हवस्त्राणि :-

मलिनं परवस्त्रञ्च स्त्रीवस्त्रञ्च तथैव च
खण्डञ्च मूषकैर्विद्ध मग्नि दग्धञ्च वर्जयेत् । ॥ १२० ॥

[1](वर्ज्यं स्यादतिरक्तकृष्णमलिनं जीर्णं दशावार्जितं
दंस्यालुः क्रिमिकण्टकाद्यपहतं स्यताद्द्विधा खण्डितम्

अन्यायार्जितमन्यकीयमबलाजुष्टं द्वि त्प्रेषितं
देवेभ्यो न निवेदितं शुभदिने विक्रीतमप्यंशुकम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शोध्य (शुद्ध) वस्त्रं प्रधारयेत्
अतिरक्तं भवेद्वस्त्रं भूताद्याकांक्षितव्रतम् ।

---

[1]एते आ-ग्रन्थ एव ।
[2]वर्ज्यं स्या···दायकम् एष आ-ग्रन्थेऽधिकः पाठः ।

अतिकृष्णममाङ्गल्यमभि चाराहते नृणाम्
जीर्णं दशाविहीनञ्च दौर्भाग्यममङ्गलम् ।

असदस्यममाङ्गल्यं स्यूतवस्त्रमुदाहृतम्
असदस्यमनायुष्यमन्यायार्जितमंशुकम् ।

अमित्रप्रेषितं वस्त्रमायुस्संशयकारकम्
देवभ्यो नार्पितं वस्त्रमनेकपददायकम् ।)

मलिनवस्त्रम् :–

मलिनं त्वशिवं तत्तु कण्डूत्वग्दोषकारणम्

परवस्त्रम् :–

सुकृतस्य फलं नास्ति परवस्त्रस्य धारणात् ।

स्त्रीवस्त्रम् :

[1]शौर्यहानिर्दुर्भगत्वं स्त्रीवस्त्रेण प्रजायते

खण्डवस्त्रम् :–

खण्डवस्त्रे वसेज्ज्येष्ठा तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।

मूषकविद्धम् :

भयदं मूषकैर्विद्धं

दग्धवस्त्रम् :–

[2]दग्धेन च मृतिर्भवेत् ।[3]

1कार्यहानिदुर्बलत्वं– आ–उ । दुर्बलत्वं क–।

2दग्धेन च...शूद्रस्य नील··· उ ग्रन्थे नास्ति । कृमिकण्टकैः-क ।

3वह्निदग्धं भवेन्मृत्युपीडाशोकभयप्रदं;मूषिकैर्भयदं विद्धं क्लेशदं कृमिकण्टकैः-आ।

कम्बल :—

वीर्येणोष्णः कम्बलः [1]शीतबाधां
जञ्झावातं वातरोगं निहन्ति
वह्नेर्दीप्तिं पैत्यकोपं विदध्या[2]
त्काले शस्तं शैशिरे श्लेष्म [3]घाती ।

[4]वातापहं बलासघ्नं सर्वग्रहनिवारणम्
विशेष....वर्षा....कम्बलस्सर्वरोगहा

...........महाशीतनिवारणम्
....विपरीतश्च....महावर्षनिवारणम् । ॥ १३० ॥

...इन्द्रगोपकसङ्काशः कम्बलः कान्तिवर्धनः
पुण्यस्त....नामिष्टः कफवातहरोऽग्निकृत् ।

श्वेतकम्बल :—

डिण्डीरफेनसङ्काशः कम्बलः कफनाशनः ।

श्यामकम्बल :—

कम्बलः श्याम....समीरण....पहा
पित्तलः कफमेदघ्नो मेध्यश्च शिशिरे हितः ।

नानावर्णविलोपनाय [5]विपुलाः शीततराः कम्बलाः
कान्तिं कामपि [6]कुर्वते तनुभृतां पैत्योन्नति[7]प्रेरकाः

1शीतवातोद्वातं हन्याद्वातरोगं-आ ।
2निहन्या—आ । 3ग्रीष्मकाले आ- ।
4वातापहं...शिशिरे हितः— एते श्लोकाः आ—ग्रन्थे न ।
5विपुलो रत्नाख्यकः कम्बल-आ । 6कुर्वती-आ । 7प्रेरकः—आ ।

हेमन्तेऽपि रसायना[1]श्रितवतां नेथ्राः बलासच्छिदः
[2]पथ्याः शैशिरवासरे च मरुतः कोपं कफं हन्ति च ।

उष्णीषम् :—

उष्णीषमुक्तं शिरसो हिताय
निवारणायाननधूलिपाल्याः
विशीर्णकेशावलिरक्षणाय
नेत्रामयानां प्रशमायजन्तोः ।

पाठान्तरे :—

[3]पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोपहम्[4]
ब्राह्मणस्य . . . . वस्त्रं पीन सारिः
. . . . मुल्बणम्
पी . . . . वैश्य . . . . शूद्रस्य नील . . . .

कृष्णाजिनम् :—

पैत्यवृद्धिश्च कुरुते कफश्च शिशिरे हितम्
अजनं जडतां हन्ति वातपैत्यविजृम्भणम्
शीते च शिशिरे काले प्रशस्तं दुर्दिनेष्वपि ।

अवकुण्ठनम् :—

वस्त्रावकुण्ठनं नृणां . . . . दृष्टिविवर्धनम्
शीतातपरजः क्षोभ सर्वग्रहनिवारणम् ।

1श्रितवतो नेष्टो-आ ।   2वध्वः-आ ।
3पवित्रं...रजोदोषनाशम् (१४५) एते आ—ग्रन्थे न सन्ति ।
4पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् । वर्षानिलरजो घर्महिमादीनां निवारणम्। इति सुश्रुते (चि २४-७५) दृश्यते ।

नाभिं न दर्शयेज्जातु न च कक्षौ कदाचन
सर्वाङ्गानि समाच्छाद्य पाणिपादमुखं . . . . ।　　　　|| १४० ||

उल्लभम् :—

विचित्ररत्नवसनं ललितं वस्त्रकोपरि
....तनुते कान्तिवर्धनपनिवारणम् ।
श्रीकरञ्च पवित्रञ्च प्रद्यु......त्येव कारणम् ।
(बहिर्वस्त्रं स्नाने दाने जपे होमे
　　स्वाध्याये पितृकर्मणि
एकवस्त्रधरः कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

कार्पासोष्णीषगुणा :—

श्रमानिल श्लेष्महरं च बल्यं
　　त्वग्रौक्ष्य नेत्रमयहारि वर्ण्यम्
रजस्समीरातपदाहनाशं
　　कर्पासमुष्णीषमुशन्ति सन्तः ।

ग्रन्थान्तरे :—

शरीरातिवर्णप्रदं दाहवाता-
　　तपध्वंसनं श्लेष्मनाशं च नेत्र्यम्
शिरोवेष्टनं कर्पासमार्याः
　　परं बल्यमाहू रजोदोषनाशम् ।
तपोधनैर्लालितमुष्णवीर्यं (कौ) शेयवासः परमं पवित्रम्
हेमन्तकाले शिशिरेऽप्यवश्यं समीर[1]कोपोपशमं करोति ।

---

[1]कोपं शमनं करोति—आ । तापोपशमं करोति—क ।

भूषणधारणम् :–

भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथाविभवसारतः
शुचिसौभाग्यवृद्ध्यर्थं आयुर्लक्ष्म्यभिवृद्धये ।
येन केनापि रत्नेन काञ्चनेन विनिर्मितम्
भूषणं धारयेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितम् ।
[1]सुहृत्सु शुभदं नित्यं दर्शनेन प्रजायते
[2]रत्नानि देवतातुष्ट्यै भूषणान्यपि धारयेत् ।
[3]शक्त्या सुरूपं विदधीत धीमान्
भूषाविधिं विश्वविमोहनाय
सुवर्णरत्नै[4]: कलधौतमुक्ता
प्रवालप्रमुखै स्तथान्यैः । ॥ १५० ॥

[5](आदित्ये पद्मरागे च सोमे मुक्ताफलं तथा
मङ्गले विद्रुमं चैव बुधे मरकतं तथा ।
गुरौ तु पुष्यरागं च भार्गवे वज्रमुत्तमम्
मन्दे तु नीलमित्युक्तं राहोर्गोमेदकं तथा ।
केतोर्वैडूर्यकञ्चैव नवग्रहनिवारणम् ।

पाठान्तरे :–

भानौ माणिक्यकञ्चैव चन्द्रे मौक्तिकमेव च
अङ्गारके प्रवालं स्यात् बुधे मरकतं तथा ।

1सुहृच्छुभकरं-आ । 2रत्नानां देवतातुष्टिः भूषणाना विधारणम्–आ ।
3शक्त्यानुरूपं–आ...नुसारं–कठ । 4रत्नाखिलधौत–उ ।
5(आदित्ये...धारणम् आ–ग्रन्थ एव ।

बृहस्पतौ पुष्यरागं शुक्रे वज्राविमिश्रितम्
शनिग्रहे नीलकञ्च राहौ वैडूर्यमेव च ।
केतौ गोमेदकञ्चैव (वैडूर्यमित्युक्तं) नवग्रहनिवारणम्

लोहो रजतहेमानि ताम्रं कांस्यं च पञ्चकम् ।
स्त्रीबालवृद्धघाती च तथा गोब्रह्मघातुकम्
सर्वं पापविनिर्मुक्त्यै पञ्चलोहस्य धारणम् ।

नित्यं भूषणमङ्गमङ्गलकरं श्रेयस्करं कान्तिदं
क्षीराम्भोनिधिकन्यकाविलसितं क्रीडा प्रभा[1]वालयम्

मौक्तिकधारणम् :–

धार्यं मौक्तिकपद्मरागमणिभिः [2]सङ्घट्टितं भूषणं
व्यालिप्ताखिलदिग्वधूमुखतमः स्तोमं सुराणां प्रियम् ।

मुक्ता [3]वली [4]विरचिताभिनवै रमेयै
हारावली वितनुते भवभोग [5]भाग्यम्
दाहातिवृद्धिशमनं वितनोति [6]पित्तं
[7]कान्त्युन्नतिं नयनयोरपि तोषपोषम् ।

[8]([9]लोलम्बिनी यस्य नरस्य कण्ठे
सन्दृश्यते कुन्दतुषार गौरा

---

[1]प्रधानायकम्–आ । प्रधानालयम्–उ । प्रधानान्वितं–क ।
[2]सम्बन्धकं मोहनं–उ । [3]मुक्तादलैर्वि–उ ।
[4]विरचिता तु समै रमेयै आ । भी रचिताभिनवै–क । [5]भाजाम्–आ ।
[6]शैत्यं–आ–क । [7]शान्तिं तथा नयन–उ ।
[8]एष श्लोकः आ–उ ग्रन्थयोरेव । [9]विलम्बिनी–उ । आलम्बिनी–क ।

एकावली तत्सितराग [1]सन्ध्या
तनोति [2]लक्ष्मीमपि कान्तकान्तिम् ।) ॥ १६० ॥

द्विसरम् :–

मुक्ता[3]वलिस्वार्जित [4]शुक्लनीलै
र्यथोचितं निर्मितहारयष्टिः
समीरपित्त प्रशमं [5]करोति
[6]पित्त प्रसादं [7]नयनोत्सवञ्च ।

सुवर्णरुद्राक्षमाला :–

सुवर्णरुद्राक्षकृता मनोज्ञा
माला मलानामपकर्षणी स्यात्

हिरण्यपद्माक्षमाला :–

हिरण्यपद्माक्षकृता तथैव
[8]मुक्तिप्रदा सन्तत धारणेन ।

सुवर्णमाला :–

सुवर्णमाला वितनोति कान्तिं
आयुः[9]प्रदा हन्ति समीरदोषान्

1सङ्घा इति उ–क ।
2लक्ष्मीमुपरान्तकान्ति उ । 3फलै आ–उ ।
4शक्रनीलै आ–उ । 5तनोति–उ ।
6चित्त आ–उ । 7तनुधारणेन–उ ।
8मुत्क्षेपणानन्तर धारिणी च–आ । मुक्तिप्रसादं तनुधारणेन–उ ।
9प्रदात्रीह–आ ।

देहग्रहक्षोभनिवारणाय
विनिर्मिता विश्वविमोहनाय ।

कर्णाभरणम् :–

कर्णाभरणमत्यन्तं कामिनी जनरञ्जनम्
दोषहारि मनोहारि मनोभवनिकेतनम् ।

नवरत्नधारणम् :–

नव[1]रत्नसमुत्कीर्णं नवग्रहनिवारणम्
तथैवाङ्गुलिमुद्रा[2]च सर्वशान्तिं प्रयच्छति ।

अङ्गुलीयकम् :–

पवित्रं पुण्यजननमङ्गुलीयक धारणम्
[3]प्रभुत्व करणं नृणामानन्दसुखदायकम् ।

मुद्रिका :–

लावण्यपोषणं कुर्या द्विन्यासं पदमुद्रिका
सौभाग्यजननी दोषनाशनी मनसः प्रिया ।

नूपुरम् :–

सौन्दर्यवीर्यजननं कामाद्विरद भूषणम्
विचित्ररत्नखाचितं नूपुरं ग्रहशान्तिकृत् ।

ग्रन्थान्तरे :–

जङ्घाभूषार्पित...स्त्रीणामेव विशेषतः
पश्यतां सर्वलोकानां सर्वदानन्ददायिनी ।

---

[1]नवरत्नम् - आ । [2]वा–आ । [3]प्रभक्तिकरणं–आ–उ–क ।

मेखला :–

मेखला नाभिमूलस्था किङ्किणीरत्नशोभिता
पित्तमारुतयो [1]र्मध्ये सीमासूत्र [2]मिव स्थिता । ॥ १७० ॥

कङ्कणादिभूषणानि :–

कङ्कणैरङ्गदै[3]र्न्य स्त कटकाद्यैर्मनोहरैः
भूषितं [4]चित्ररत्नेन भाति जिष्णोर्धनुर्यथा ।

[5](पद्मरागप्रवालाद्यैर्निर्मितं चारुभूषणम्
सर्वलक्षण सम्पूर्णं भक्तिमुक्ति फलप्रदम् ।)

अथ पुष्पाधिकारः

[6](केशक्लेशसमुद्भूत स्वेददुर्गन्धनाशनम्
चक्षुष्यं [7]तापशमनं [8]सौमनस्यस्य धारणात् ।
[9]केशक्लेशशिरोगुरुत्वमलसं तापं विषादं तथा
दुर्गन्धं परिनाशयन् भृशतरं स्वेदोदकं कल्मषम्
चक्षुष्यं रतिवर्धनं सुखकरं सम्पद्यशोवर्धनं
पुष्पाणामतिधारणान्निगदितं कान्तामनोरञ्जनम् ।)

---

[1]मध्यसीमासूत्र व्यवस्थिता–आ । [2]मिति स्मृता–क । [3]र्हस्त–क ।
[4]चित्ररत्नाद्यैर्भाति इन्द्रधनुर्यथा-उ । [5]एष श्लोकः आ–उ ग्रन्थयोरेव ।
[6]केशक्लेश...मनोरथं मन्मथवृत्तिहेतुः (१९१) आ–ग्रन्थ एव । केशक्लेश... घर्मकाले प्रधारयेत् ॥ एष पाठः उ ग्रन्थेऽपि । क–पाठे अधिकः पाठः–माणिक्य मुक्ताफल विद्रुमैश्च गारुत्मतैरप्यथ पुष्पसङ्गैः । वज्रैश्च नीलैश्च कृतं गृहाण गोमेदवैदूर्य युतं सुहारम् । [7]दाहशमनं–उ । [8]सौ मनस्य च–उ ।
[9]एष श्लोकः उ ग्रन्थे नास्ति ।

केशानां [1]सेचनं कुर्यात्कस्तूरीमनुलेपयेत्
सुगन्धीनि सुपुष्पाणि नित्यं [2]शिरसि धारयेत् ।

मिश्रपुष्पधारणम् :–

[3]जीवा (जपा) [4]ह्यालिप्तकश्चैव केतक्याः कोमलं दलम्
जाती कुन्दश्च नेपालं कुटजश्च तथैव च ।

पाटली शतपत्राणि वकुलं चम्पकं तथा
श्रीखण्डश्चैव श्रीपर्णं कस्तूर्या सह धारयेत् ।

मन्दारं [5]कुरुवं चैव नीलोत्पलसुगन्धिके[6]
रक्तोत्पलं यूथिपुष्पं चेन्दुना सह धारयेत् ।

मलिने मल्लिका धार्या निर्मले जातिकौटजे
अभ्यङ्गे केतकी धार्या सततं चोत्पलं धरेत् ।[7]

मकरन्देन संयुक्तं [8]शिरसा धारयेत्सदा
सर्वाण्येतानि [9]तुल्यानि [10]शीतानि रसतस्तथा । ॥ १८० ॥
त्रिदोषशमनार्थाय घर्मकाले प्रधारयेत् ।

वर्षाकालपुष्पधारणम् :–

ह्रीबेरं मरुवं चैव [11]नीलोत्पलसुचम्पकौ
पाटलं कुरुवश्चैव करवीरं सुशोभनम् ।

1लेपनं–उ । 2शीर्षेण–क । 3जवा उ ।
4ह्यालिप्य केतक्याः कोमलं धारयेद्दलम्–उ । 5मरुवं–उ । 6सुगन्धिकम्–उ ।
7अत्र जाती कुन्दं च नेपालं श्रीकण्टं गिरिमल्लिका उ-ग्रन्थेऽधिकः पाठः ।
8सततं धारयेन्नरः–उ । 9माल्यानि-उ । 10रसतो वीर्यत स्तथा–उ-क ।
11वत्सकं नीलमुत्पलं–क ।

नात्युष्णं न च वा शीतं सर्वदोषनिबर्हणम्
निर्मलं नेत्रदोषघ्नं वर्षाकाले प्रधारयेत् ।

शीतकालपुष्पधारणम् :–

केतकी वकुलं पुष्पं श्रीखण्डं शतपत्रकम्
श्रीपर्णं चम्पकं पुष्पं वातश्लेष्महरं परम्
उष्णवीर्यं वातनाशं शीतकाले प्रधारयेत् ।

पुष्पधारणकालनिर्णयः :–

मुहूर्तं जातिकापुष्पं नेपाली चाष्टकं तथा
त्रिरात्रमुत्पलञ्चैव पञ्चरात्रं तु केतकीम् ।

द्विरात्रं शतपत्रञ्च अर्धरात्रं च मल्लिकाम्
अहोरात्रं चम्पकन्तु यूथिपुष्पं तदर्धकम् ।

श्रीकण्ठमेकरात्रञ्च वकुलं माधवीं तथा
अहरेकं तु श्रीपर्णं पुष्पवासं निधारयेत् ।

मन्दारं मरुवञ्चैव करवीरं तथैव च
यावत्कालं वहेद्गन्धं तावत्कालञ्च पाटलीम् ।

जाती त्रिदोषन् सकलाङ्गदाहान्
हरेत्सुगन्धातिशया मनोज्ञा
विदग्धकान्ताजन मोहनीया
निवारयन्ती नयनादिरोगान् ।

तावत्प्रसूनं कुटजं गुणाढ्यैः
त्रिदोषविध्वंसनमूल हेतुः

गन्धेन चैव [1]प्रथितप्रभावं

नवोद्गतं वन्यजनोपभोग्यम् । ॥ १९० ॥

रक्तोत्पलं मत्तविहार हारि

... ...

नेत्रप्रसादं कुरुतेऽतिशैत्यं

मनोहरं मन्मथवृत्ति हेतुः ।)

यूथीं हरति [2]पित्तास्रं क्लेशक्लेद विनाशिनी

सौभाग्यजननी हृद्या दृष्टिसन्तोषकारिणी ।

नखरञ्जनपुष्पाणि :–

[3]नखरञ्जनपुष्पाणां सौरभेणाति विस्मिताः

तिष्ठन्ति मानवा लोके क्षणं चित्रार्पिता इव ।

करवीरपुष्पम् :–

[4]हयमासभवं पुष्पं शिरः कण्डूनिवारणम्

रक्तदोषहरं क्लेश्यं यूकादि विनिवारणम् ।

रक्ततरुपुष्पम् :–

[5]सुरद्रुप्रसवं शस्तं सर्वदा देवतार्चने

विशिष्टगन्धशुभदं दुर्लभं भुवि....दिनाम् ।

---

[1]कथितं पृथिव्यां–क । [2]पैत्यास्यं–आ । [3]रञ्जनद्रुम–आ–क ।

[4]सौभाग्यजननं हृद्यं दृष्टिदोषनिवारणम्–उ ।

[5]एष श्लोकः आ–उ ग्रन्थयोर्नास्ति ।

पाटली :–

पाटल्याः कुसुमं मनोमलहरं पानीयदोषापहं
तृष्णादाह विनाशनाय जनितं [1]श्रेयःप्रदं श्रीकरम्
कान्तिं सन्तनुते विशिष्ट मतिभिः संसेव्यते सर्वदा
पित्तस्योन्नति [2]भञ्जनं सुरभिणा गन्धेन [3]संगर्भितम् ।

चम्पकम् :–

[4]चम्पकं प्रसव [5]मिष्टसुगन्धं
भू सु[6]रामर महीपतियोग्यम्
वातपित्तशमनं खलु वृष्यं
स्वर्णवर्णमपि षट्पदघाति ।

पुन्नागः :–

[7]पुन्नागः [8]कुसुमो मोदश्चित्तविभ्रमनाशनः
शिरो भ्रमण [9]जाड्यादीनपहन्ति विशेषतः ।
पूत्यण्डो मदनोदयो मदकरो वश्यो गुरुर्बृंहणो
बातासृक्कफरक्त कुष्ठपिटकाकण्डूतिजन्तुप्रणुत्
चेतःकान्तिविवृद्धिकृद्विभ्रमतश्चेतोविकारापहा
स्त्रीसौभाग्ययशस्करं वितनुते सौख्यं सदा भूभुजाम् ।

1श्रेयस्करं आ–उ ।
2नाशनम् आ–उ–क ।   3संतर्पितम् आ । संतर्पणं उ । सन्दर्पितं–क ।
4चम्पकप्रसवमिश्रगन्धकम् आ । चम्पकप्रसव गन्धमिष्टदं–उ ।
5गन्धमिष्टदं -क ।   6भूसुरादिक आ; भूसुरासुर–क ।
7पुन्नागकुसुमामोद आ–उ ।   8कुसुमामोदः पित्त क–पाठः
9दाहादी–आ ।पूत्याण्डो...जाम् क-पाठ एव ।

वकुलः—

वकुल[1]द्रुमजं पुष्पं शिरोरोगविनाशनम्
[2]श्रान्ति दुःख प्रशमनं कान्ति सौभाग्य [3]पुष्टिदम् । ॥ २०० ॥

माधवी :—

माधवीसूनमत्यन्तं कफमारुत नाशनम्
[4]श्रुत...नानन्दं कारणाय विनिर्मितम् ।

कुन्दः :—

कुन्दस्य प्रसवं [5]शशाङ्कधवलं [6]कान्तं मनोरञ्जनं
चक्षुष्यं शिरसो हितं वितनुते लावण्यमत्युत्कटम्

यूकाखेदनिवारणाय जनितं चित्तस्य [7]कान्तिप्रदं
श्लेष्माणं विनिवारयेदतितरां[8] वातं समुन्मूलयेत् ।

वासन्तिका :—

[9]वासन्तिकापुष्पमतीव हृद्यं
वातापहं श्लेष्मनिवारणञ्च
मनस्विनी मानवि(मोह)दक्षं
सुगन्धकान्तिं वितनोत्यवश्यम् ।

1वकुलं मृदुलं—आ । 2तद्वद्दुःख-आ । तद्वातदुःखशमनं—उ ।
3वर्धनम्—उ । ग्यमुत्तमम् आः पुष्टिदं—क ।
4स्मृति प्रदं रक्तदोषहरं चानन्दकारकम्-आ । 5तु शङ्ख-क-पाठः ।
6कान्तामनोरञ्जनं-आ । 7शान्तिप्रदं-आ ।
8दतितमं आ । 9पांचालिका-क-पाठः ।

वालुकम् :—

वालुकं [1]हरयेद्दाहं रक्त [2]पित्तविनाशनम्

शीतलं ग्राहि हृद्यञ्च प्रवाह(ण)[3]निबर्हणम् ।

तामरसम् :—

[4]मनोहरं तामरसं लक्ष्मीपुष्टिविवर्धनम्

कुमुदम् :—

कुमुदं शीतलं हृद्यं मृदुगन्धि च पित्तहरम् ।

[5](नात्युष्ण[6]गन्धं सुभगाधिगन्धि

[7]दृष्टिप्रसादं [8]वितनोति [9]कीर्तिम्

शिरोभ्रमं हन्ति शरीर जाड्यं

शतच्छदं [10]वश्यमुदाहरन्ति ।

सन्ध्यावर्तम् :—

नेत्रपुष्पहरं तिक्तं सन्ध्यावर्तप्रसूनकम् ।

मरुवम् :—

मरुवच्छदनं हन्ति समीरणाविजृम्भणम्

[1] विमूकक्षोभञ्च[1]तरसा सुगन्धातिशयं शुभम् ।

1वारये–आ । वातक्त-क । 2पैत्य-आ । पित्तानिलापहं-क ।
3विदारणं–आ । 4मनोहरं···पित्तहरं आ ग्रन्थे नास्ति ।
5एतौ आ-उ-ग्रन्थयोरेव । 6शोतं शुभघातगन्धि-उ ।
7पुष्टिप्रसादं-उ । 8कुरुतेऽतिशैत्यं-क ।
9केश्यम्–उ । 10वर्ण्यं-उ । 11ददाति-उ । करोति-क ।
12आकक्षोभं (अक्षिक्षोभं) आ ।

दवनम् :—

[1]दलं दवनजं हन्ति कफमारुतजृम्भणम्
अतिगन्धश्च देवानां पूजार्थं च विनिर्मितम् ।

दशशोण तुरङ्गानि कुसुमानि हिमानि च
सौरभेणाति शीतेन हानिं पैत्यस्य कुर्वते । ॥ २१० ॥

केतकी :—

सुवर्ण वर्णं [2]यत्पुष्पं केतक्याः सुमनोहरम्
विशिष्ट गन्ध[3] जटिलं[4] तद्द्वात[5]विनाशनम् ।

[6]केतक्याः कुसुमं निहन्ति पवनं श्लेष्माणमुन्मीलयेत्
उष्णत्वं[7] वितनोति कोपमधिकं [8]पैत्यस्य संसेवनात्

कान्तानां हृदयारविन्ददलने सूर्यांशुतुल्यप्रभं
कन्दर्पोत्सवमूलकन्दममलं भूपैस्सदा भुज्यते ।

केसरेण [9]सहितं शुभदक्कृत केतकीवकुल जातिषु मध्ये
ईश्वरस्य नयनानलदग्धं मन्मथं जनयितुं पुनरेव ।

ऋतुषु विशेषाः :—

हेमन्ते शिशिरे शतच्छदमयी [10]मालाति सौख्यप्रदा
केतक्याः कुसुमं वसन्तसमये ग्रीष्मोदये कौटजम्

1एष आ-ग्रन्थे नास्ति । 2यत्पुष्पं-आ-उ-क । 3जनितं-उ ।
4जटिलमेतद्वात-आ । 5विवर्धनम्-उ । 6एष आ-उ ग्रन्थयोरेव ।
7उष्णत्वाद्धि-उ । 8पित्तस्य-उ । 9सदृशं न हि दृष्टिं-क ।
10पाठाति-क ।

पुष्पं जाति समुद्भवञ्च कथितं वर्षागमे पाटली
संसेव्या शरदागमे सति सदा रक्तोत्पलं धारयेत् ।

पाठान्तरे :–

[1](त्रिदोषशमना जाजी महादाहविनाशिनी
सुगन्धं दोषशमनं कोटरं पुष्पमुच्यते ।

पित्तहृद्विशदं शैत्यं चक्षुष्यं चोत्पलं तथा
श्लेष्मवातप्रशमन मुष्णभावं च निर्मलम् ।

पुष्पाणां प्रवरं श्रेष्ठं केतकी पुष्पमुच्यते
ईषदुष्णं सुशीतं च सुगन्धं पुष्टिदायकम् ।

शिरोभ्रमविनाशश्च शीतपत्रं सशोभनम्
आधार्यं मल्लिकापुष्पं दृष्टिहानिस्तु जायते
चम्पकं वातशमनं चक्षुष्यं विशदं शुभ(द)म् ।

पाटलं च महाशीतं श्लेष्मवातप्रवर्धनम्
मन्दारं पित्तदोषघ्नं कर्णबाधिर्यनाशनम् ।

पाटलं धारयेद्यस्तु मरुवेण समन्वितम्
ज्वरमूर्च्छामवातघ्नं चक्षुष्यं दाहनाशनम् । ॥ २२० ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव शतपत्रं तु शोभनम्
वसन्ते केतकी धार्या घर्मे नेपाल मालती ।

वर्षे श्रीण्ठ पाटल्या शारदे चम्पकं वहेत्
रक्तोत्पलं सर्वकालं धरेल्लक्ष्मीविवृद्धये ।

---

1 त्रिदोषशमना···स्त्री समृद्धये-एते आ-ग्रन्थे एव विद्यन्ते ।।

प्रातःकाल कदम्बकम् :—

पनसानि सुसूक्ष्माणि केकानि मरुवं तथा
ऐरावतस्य पुष्पाणि करालाग्राणि यानि च ।

चम्पकं कुसमं रक्तं करवीरस्य कुट्मलम्
केसराणि सुगन्धीनि ब्रह्मदारुभवानि च ।

माचिपत्रं सुपुन्नाग कुसुमैरपि संयुतम्
एतत्कदम्बं मदनकदनोद्भेदनं परम् ।
वृष्यं पैत्यहरं श्लेष्म....नाशं पदापयेत्

पूर्वयामधारणम् :—

पाटलं करवीरञ्च मरुवं माधवीसुमम् ।

वकुलेन समायुक्तं पूर्वयामे प्रदापयेत्
सर्ववश्यकरं राज्ञां पूर्ववत्सल मादिशेत ।

इत्थं पवित्रं वृष्यं स्याद्यशस्यं प्रीतिवर्धनम्

फलधारणम् :—

उदुम्बरफलं पक्वं सुगन्धि कदलीफलम् ।

परिपक्वं कपित्थञ्च मातुलुङ्गफलं तथा
एकैकं धारयेत्प्रातः सर्वं वा युग्ममेव वा

कान्ति तुष्टिञ्च सन्तोषं कुर्यात्पैत्यस्य नाशनम् ।

मध्याह्नकाल कदम्बकम् :—

पुन्नागं माधवीपुष्पं नेपालं करवीरकम्

रक्तोत्पलं चम्पकञ्च मरुवं मधुकैः सह । ॥ २३० ॥
ह्रीबेरेण समायुक्तं मध्याह्ने मेहभञ्जनम्

न च शीतं न चोष्णञ्च त्रिदोषशमनं भवेत् ।
चम्पकं केतकीपुष्पं ह्रीबेरेण समन्वितम्
सर्वदोषहरं वृष्यं सर्वसौभाग्यवर्धनम् ।

सायङ्काल कदम्बकम् :—

मरुवं राक्षसः (?) पुष्पं माधवी कुसुमैस्सह ।

अथवा राक्षसः (?) पुष्पं कस्तूर्या सह धारयेत्
सायङ्काले विशेषेण वातश्लेष्महराय च ।

रात्रिकदम्बकम् :—

मालतीचम्पकं पुष्पं कर्पूरशकलैः सह
कस्तूर्या निशि यत्प्रोक्तमेतत्सुरतरञ्जनम् ।
सर्ववश्यकरं राज्ञां सर्व दोषहरं परम् ।

पुष्पधारण कालोचितकृत्यानि :

पुष्पाणां धार्यकाले मृदुतरशयने गाढमालिङ्ग्य नारीं
रम्यं चावेक्ष्य वस्त्रं स्तनतटमसकृच्चन्दनाङ्कं मृदित्वा

नाभिं स्पृष्ट्वाथ दत्त्वा मृगमदशशिसम्पृक्तताम्बूलमास्ये
दत्त्वा धम्मिल्लपुष्पं मृगमदतिलकं घ्राणयेत्स्त्रीसमृध्द्यै ।

पुष्पवर्ज्याः :—

मालां पर्युषितां महीतलगतामन्योपभुक्तां तथा
प्रायो रक्ततुरङ्गमारमिलितां मालिन्यवस्त्रावृताम्

निर्माल्य प्रभया परैर्विराचितां कायेन चित्तेन वा
नो देवाय समर्पितां परिहरेद्बुद्ध्वा स्वहस्तेन वा ।

[1]लक्ष्मीकराणि :—

लक्ष्मीर्बिल्ववने कदम्बकुसुमैः पुण्याङ्गना...
... ...

...सलक्षणगृहे गङ्गाजले गोकुले
वेश्यामङ्गलदर्शने वसति श्रीर्विष्णुवक्षःस्थले ।

गुरवो यत्र तिष्ठन्ति धान्यं यत्र सुसाञ्चितम्
न बन्धुकलहो यत्र तत्र लक्ष्मीः सुसंस्थिता । ॥ २४० ॥

यानि कानि च माल्यानि यत्किञ्चिदनुलेपनम्
अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ।

शिरस्सु पुष्पं चरणौ सुपूजितौ
पराङ्गनासेवितमल्पभोजनम्
अनग्नशायित्व मपर्वसङ्गमं
श्रियः प्रनष्टाः पुनराश्रयान्ति ।[2]

...कुसुमं धत्ते न वस्त्रकरपीडितम्
शीघ्रभोजी चिरस्नायी तेन मे रावणःप्रियः ।

1लक्ष्मीकराणि...वित्तमायुर्विनश्येत् एते श्लोकाः आ-ग्रन्थे न सन्ति ।
उ-ग्रन्थे-एतद्भागो नष्टः ।

2क-पाठे अधिकः श्लोकः—यामार्धं जातिपुष्पं विशदपरिमलं कौटजं याममात्रं वर्ण्यं रक्तोत्पलञ्च त्रिदिनमपि तथा केतकी पञ्चरात्रम् । मल्लीपुष्पं द्वियामं शतदलकुसुमं द्वित्रिरात्रिप्रदिष्टं, यूथीसञ्जातपुष्पं दिनमुदितमिदं पुष्पभोग-प्रमाणम् ।

अलक्ष्मीकराणि :—

स्वयं विरचिता माला स्वेन घृष्टश्च चन्दनम्
स्वयमेवासनं दत्त्वा शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

आपोशनं……..तैलाभ्यङ्गं तथैव च
स्वयं करकृतं दोष अयुश्रीबलनाशनम ।

कुचेलिनं दन्तमलप्रधारिणं
बह्वशिनं निष्ठुरभाषिणञ्च
सूर्योदये चास्तमये च शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ।

… … … …
… … … …
पानागारे मलिनवसने
सन्ध्यायोगः शय्या ।

तत्तत्स्थाने कुमुद…
…. . . . . स्त्रीरतायाम्
देवी ज्येष्ठा वसति सततं
ना . . . . ।

अजखरमहिषपादधूलि
स्तुषगणिका परिमार्ज…
परमुखपरवस्त्र शूर्प जन्मा
मरुदपि देहभृतां करोत्यलक्ष्मीः ।

द्राक्षा तु कदलीनिम्ब . . . .

यस्मिन् गृहे प्रवर्तन्ते तद्गृहं नश्यति क्षणात् । ॥२५०॥

अगस्त्यः करवीरश्च सन्ध्यावर्तश्च किंशुकाः

कटुःकार्पासिकश्चैव षडेते गृहनाशकाः ।

पाठान्तरे :—

जम्बूकपित्था वराहकार्णिधत्तूर

काश्वत्थ विभीत केक्षवः

आमण्डनिष्पावकराजमाषा पर्यङ्कपालि

गिरिकर्णिकाः... ।

एते वृक्षा यस्य गेहे प्रवृध्दा

स्तस्य स्थानं वित्तमायुर्विनश्येत्

एकोऽनड्वान् गोत्रयं सप्तसंख्याः

श्वेताश्वाः...रत्नसंख्या गजाश्च ।

... . चतुष्कं

दास्यः पञ्च ब्राह्मणाः सप्तसंख्याः

रुद्रा भृत्याः वह्नि संख्याश्च दाराः

ष .... ब्रह्मचारित्रयश्च ।

एते वर्गा यस्य गेहे . . . . च

तेजोहानिर्वित्तमायुर्विनश्येत् ।

[1]यावद्दधाति सुगन्धं कुरुवककरवीर कुसुमानि

तावत्सुरतरुपुष्पं कथितं जलवासिनीपुष्पम् ।

1द्वौ श्लोकौ क-पाठ एव ।

वस्त्रानीतं करानीतं आनीतं चार्कपत्रतः
एरण्डपत्रादानीतमयोग्यं कुसुमं भवेत् ।

अथ लेपाधिकारः

श्रीखण्डखण्डागरुदेवदारुसुगन्धम्...कचोरयुग्मं
श्रीवासधान्याकनिरामयश्च वालद्वयं गुग्गुलुधूपम् ।

रास्नाजटाकुष्ठहरीतकश्च दर्भद्वयं चन्दनबीजसारं
चूर्णीकृतं तैलचतुर्गुणेन युक्तं निषिक्ते लघुलोहभाण्डे ।

घर्मे विनिक्षिप्य च गन्धभाण्डकस्तूरियोगैः परिमिश्रितश्च
कस्तूरिकाकुङ्कुमचन्द्रयुक्तं पुष्पैः सुगन्धैः बहुवासितश्च
वसन्तकाले शरदागमे च तैलं हितं घर्मजरोगशान्त्यै ।

आलेपनाध्दातुविवर्धनं स्याद्वर्ण्यं हितं त्वग्गतया निहन्ति
अशीतिवातानपहन्ति शीघ्रं सौभाग्यसम्पत्करमातनोति ।॥ २६० ॥

[1]श्रीखण्डादिविलेपनं तनूभृतामङ्गेष्वनङ्गोत्सवं
क्रीडालम्पट चेतसामतितरामानन्दकन्दाङ्कुरम्

कक्षोरःस्थलकण्ठनाल[2]निगमं दुर्गन्धनिर्नाशनं
वर्ण्यं वातकफास्र[3]पित्तशमनं सौभाग्यदं मोहनम् ।

संसृष्टलेपनम् :–

कस्तूरिका [4]कुङ्कुमचन्दनेन्दु
विमिश्रितं दोषसमूहघाति

---

[1]श्रीखण्डादि...मोहनम्–उ–ग्रन्थे । [2]विगलद् गंन्धि–आ–क ।
[3]पैत्य–इति आ पाठः । [4]चन्दनकर्दमेन्दु– उ । चन्दनदर्पमिन्दु–आ–क ।

प्रसून सौरभ्ययुतं [1]तदेव
विलेपनं विश्वविमोहकारि ।

सामान्यलेपनम् :-

लेपं चन्दनकर्दमेन [2]रचितं सौभाग्य सम्पत्करं
पुष्टिं सन्तनुते [3]विसर्पकहरं [4]पित्तास्रकोपं हरेत्
दाहं देहगतं [5]भिनत्ति तरसा तत्तद्दतौ तद्गुणं
पुण्यैः पूर्वकृतैर्विशिष्टमनुजै[6]र्यत्ताद्विना लभ्यते ।

श्रीखण्डालेपनम् :-

ईश्रन्मृगमदसहित (ताच) श्चन्दनकर्पूरकुङ्कुमैर्मिलितः
लेपाद्भवति शरीरे कान्तिः पुष्टिश्च [7]रम्यता कापि ।

शीतकाललेपनम् :-

[8]कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव कृष्णागरुविमिश्रितम्
उष्णभागमिदं श्रेष्ठं शीतकाले [9]प्रयोजयेत् ।
आदौ चोद्वर्तयेद्गन्धं [10]पश्चाद्गन्धं प्रलेपयेत ।

1तदैव–आ । तथैव–उ । 2रचितः–उ ।
3विसर्पहरणं–उ । 4पैत्यप्रकोप–क ।
5हिनस्ति–उ, गतं च हन्ति–आ । 6यत्नं विना–आ–उ–क ।
7रम्यता चैव–उ ।
8कुङ्कुमं...दोषान् (२६८) एते श्लोकाः उ ग्रन्थे न ।
9तु लेपयेत्–आ । 10पश्चात्त्वक्च–आ ।

उष्णकाललेपनम् :–

चन्दनं घुसृणोपेतमीषत्कस्तूरिकायुतम्
न चोष्णं [1]च न शीतं च वर्षाकाले [2]प्रधारयेत् ।

हेमन्तलेपः :–

[3]कालागरुस्नेहविमिश्रितेन कस्तूरिकाचन्दनमर्दितेन
काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हेमन्तकालेषु निहन्ति दोषान् ।

[4]दाहं देहगतं निहन्ति, [5]सलिलं हैमप्रसूना[6]हतं
[7]शीतं शैशिर वासरेषु [8]सहितं वातप्र[9]वृत्त्यास्पदम्

[10]नेत्रानन्दकरं शरीरविगल [11]द्दुष्टाम्बुसंशोषणं
पित्तस्योन्नति [12]भञ्जनं श्रमहरं पुष्टिप्रदं कान्तिधृत् ।

शिशिरकाललेपः :–

कुङ्कुमेन सह घृष्टचन्दनं
कृष्णलोहसहितं [13]जवादिना
लेपितं मृगमदेन [14]संयुतं
[15]दोषिजच्छिशिरकालहितं स्यात् । ॥ २७० ॥

---

[1]न च-आ । [2]तु लेपयेत्–आ ।
[3]एष श्लोकः आ ग्रन्थे नास्ति । [4]एष आ–उ ग्रन्थयोरेव ।
[5]नितरां हेम–क । [6]नावृतं–आ । [7]पीतं–आ–क ।
[8]निहितं–आ । [9]प्रवृद्धिं नयेत् आ । प्रवृध्दास्पदं–क ।
[10]नेत्रे शैत्यकरं आ । [11]विगलद्घर्माम्बु आ ।
[12]हारकम्–आ–क । [13]जपादिना-आ । [14]च युक्तं–क ।
[15]हारि दोषनिचयं चिरोद्भवं–इति आ–पाठः । दोषलं–क–पाठः ।

वसन्तकाललेप :–

वसन्तकाले घुसृणेन युक्तः
कस्तूरिकाचन्दन [1]चारुलेपः
आवासितश्चेन्नवमाल्लिकाभिः
त्रिदोषजिन्मन्मथ जन्मभूमिः ।

ग्रीष्मकाललेपनम् :–

[2]हिमसलिलविमिश्रं चन्दनं चन्द्रयुक्तं
.... हृद्यैर्हल्लकाद्यैः प्रसूनैः
अपहरति जनानां तापमालेपमात्रे
अखिलमपि निदाघे निष्पतद्दाहमोहम् ।

वर्षाकाललेपः :–

विघृष्टकृष्णागरुकुङ्कमाभ्यां
कस्तूरिकाचन्दन [3]सार्द्रलेपः
[4]पुष्पैस्सुधूपैः परिवासितस्य[5]
वर्षासु [6]वातादि [7]निवारणं स्यात् ।

1सार्द्रलेपः–आ ।

2हिमसलिलविघृष्टं चन्दनं चारुयुक्तं, क्षपयति परिलेपः (पात्) प्राणिनां तीव्रतापम् । कलितमपि सुगन्धैर्हल्लकानां तथैव, दिशति शिशिरसौख्यंघर्मकाले घनान्ते । आ–उ–क, किन्तु चन्द्रयुक्तं हिमं हि–इति आ ।

3सान्द्रलेपः–आ–क ।

4पुष्पेषु–उ । सान्द्रैस्सुधूमैः सहसा निहन्याद्वर्षासु वातादिभवान्विकारान्–क ।

5वासितश्च–आ । 6वासो हितमामनन्ति–उ ।

7निवारणाय–आ ।

शरत्काललेपः :—

श्रीखण्डखण्डेन [1]सुपेषितेन
हिमाम्बुयुक्तेन सुवासितेन
जाती प्रसूनैः परिलिप्तगात्रो
[2]नरो जयेच्छारददोष[3]कासम् ।

...[4]तण्डुलं गौर .... मुख्यशोभनदेवताः
श्रीकारं शत्रुनाशं च सर्वसौभाग्यकारणम् ।

.... तण्डुलं रजनिशुक्तिसंयुतं
विप्रमुख्यस्य ललाटसुस्थितम्
श्रीकारं युवतिसङ्घवाञ्छितं
शोभनं सुखकरं वशीकरम् ।

.... तिलाक्षतविमिश्रन्तु महादेवाप्रियं शुभम्
सर्वपापहरं नृणां रुद्रभृत्यैः प्रशस्यते ।

चन्दनभेदाः :—

चन्दनं त्रिविधं विद्याद्रक्तं पित्तं च पाण्डुरम्
उत्तमं रक्तवर्णं च मध्यमं पीतवर्णकम् ।

अधमं पाण्डुरं विद्याद्गन्धज्ञानविशारदः
श्रेष्ठं मलयसञ्जातं यवनोत्थं तु मध्यमम् ।

---

[1]सुधूपितेन—उ । [2]सदा—क । [3]कोपम्—आ—उ ।
[4]तण्डुलं......मश्नुते (२९३) एते आ—उ ग्रन्थयोर्न ।

बर्बरेष्वधमं दुष्टं पाञ्चालयवनादिषु
चन्दनस्यतु चिह्नानि ग्रन्थि कोटर खर्पराः । || २८० ||

खादने कटुकं तिक्तं घर्षणे पीतवर्णकम्
छेदने रक्तवर्णञ्च श्रेष्ठं चन्दनमुच्यते ।

[1]चन्दनं चेन्दुना युक्त कर्पूरेण विमिश्रितम्
सुगन्धं च सुशीतं च घर्मकाले तु लेपयत् ।

श्रीगन्धगुणाः :–

शीतं चन्दनमङ्गदाहाविभजि . . . कान्तिदं
कण्डूकुष्ठविसर्पदाहशमनं रक्तप्रमेहापहम्
तृण्मूत्रप्रदरभ्रमश्रमहरं लक्ष्मीकरं हृद्य . . .
. . . . क्षतनेत्ररोगशमनं तिक्तं कषायान्वितम् ।

[2]श्रीगन्धं कृमिकुष्ठहारि विशदं तिक्तं कषायान्वितं
शीतं हृद्यमरोचकभ्रमलन प्रध्वंसि[3]पैत्यापनुत्

बल्यं वर्णकरं विदाहशमनं मोहापहं प्रीणनं
मूर्च्छाछर्दिविसर्पकेषु च हितं स्वर्ग्यं परं श्रीकरम् ।

रक्तं पीतं गुरुस्निग्धं ग्रन्थिकर्कशकोटरम्
तिक्तं शीतलगन्धाढ्यं चन्दने दशकं शुभम् ।

श्वेतं रूक्षं लघु श्लक्ष्णं निस्सारं वह्नितापितम्
शाखाबर्बरानिर्गन्धं श्रीगन्धं दशधा त्यजेत् ।

---

[1]एष आ ग्रन्थ एव । [2]श्रीगन्धं··· ...त्यजेत् । (२८६) एते आ ग्रन्थ एव ।
[3]पित्तास्रजित्–क ।

गोपीचन्दनम् :–

गोपीचन्दनमङ्गदाहशमनं पित्तस्य शान्तिप्रदं
कानाक्लेशनिवारणाय जनितं लक्ष्मीनिवासास्पदम्

पापानां . . . हन्ति तरसा शोकस्य . . . .
पुण्यैः पूर्वकृतै र्विशिष्ट मनुजैर्यस्मात्सदा धार्यते ।

विभूतिः :–

पुण्यं गोमयभस्म भाग्यजननं श्लेष्माणमुन्मीलये-
द्वातघ्नं . . . . जूर्तिवेगजननं रक्तस्य शान्तिप्रदम्

प्रीतिर्लोकगुरोस्तनोति नितरां पाखण्डसञ्जीवनं
भीतिं हन्ति पिपीलिकादि जनित . . . . पित्तं जयेत् ।

अनुलेपनम् :–

मदमूर्च्छाभ्रमहरं स्मृत्योजोबलवर्धनम्
श्वेतदौर्गन्ध्य वैवर्ण्य श्रमघ्नमनुलेपनम् ।

तश्च लेपनं कुर्यात् देवताभ्यो निवेदनम्
चन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः । ॥ २९० ॥

शतपत्राम्बुसंमिश्रं लेपनं . . . पेषितम्
नरश्चन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तथा कर्पूरदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात्
कस्तूरिकाप्रदानेन यशस्वी भुवि जायते ।

चन्दनागरुकर्पूर कस्तूरी कुङ्कुमादिकम्
यक्षकर्दममेते . . . . मश्नुते ।

कस्तूरी :–

कस्तूरी कफहा [1]कषायकटुका [2]तिक्ता सुगन्धप्रदा
लक्ष्मीपुष्टियशस्करी विषहरी कान्तिप्रदा [3]बृंहणी
वृष्या वश्यकरी मरुत्क्रिमिहरी [4]घ्राणेन्द्रियाह्लादिनी
कण्डूपूतिविनाशिनी रुचिकरी [5]लावण्यतापादिनी ।

कस्तूरीपरीक्षा :–

[6]या वर्णतः पिञ्जरकान्ति. . . .
या केतकीपुष्पसमानगन्धा
या वक्त्रसंस्था कटुकोष्णतिक्ता
या चेत्तुलायां लघु (धन–क) तामुपैति ।

या मर्दिता चिक्कणतामुपैति
या भस्मतां नैति कदाचिदेव
या छेदिता निस्वनसङ्कुलाग्नौ
या चर्मसञ्जात समानगन्धा

सा जातिशुध्दिर्मृगनाभिरिष्टा विवेकराजन्यकुमारयोग्या।
[7]अन्यत्करतलजलमध्ये स्थापयित्वा मुहूर्तं

1कफहृत्कषाय–आ । 2लिप्ता–क ।
3वातहृत्–आ । 4घ्राणेन्द्रि...आ ।
5लावण्यदा दीपनी–आ ।
6...वर्णतः...जवादि स्मृता (३०५) एते आ ग्रन्थे न ।
7या स्थापिता हस्ततले सतोये क ।

पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं . . .
यदि भवति न रक्तः तज्जलं पीतवर्णं
... ... मृगनाभि ... ... ।

किञ्च :–

यो गन्धं केतकीनां वहति परिमलं वर्णतःपिङ्गलाभः
स्वादे तिक्तः कटूष्णः परिलघु
... मर्दने चिक्कणः स्यात्
दग्धो यो याति भस्मं . . . चर्मगन्धो दृढाग्नौ
शुध्दोऽसौ . . . भवति मृगमदो राजदेहस्य योग्यः ।

पाठान्तरे :–

केतकीगन्धवद्गन्धं तुलास्ये लघुतां व्रजेत्
घर्षणे चिक्कणं याति कस्तूरीति . . . . ।

[1]**कस्तूरीगुणाः–**

कस्तूरी सकषायतिक्तकटुका क्षारा कदुष्णा लघु
स्निग्धा बद्धमला त्रिदोषशमनी बल्या मृदु बृंहणी
वातासृक्कृमिदोषशोफवमथुत्वग्दोषवीसर्पजित्
कण्डूकर्कशदुष्टमेहपिटका क्षीणेन्द्रियत्वापहा । ॥ २०० ॥

1क–पाठ एव अधिकाः श्लोकाः–कस्तूरिका वेद्य (?) मुष्णा सुगन्धा मदनप्रदा । मार्गो...मृगमदा मृगनाभिमृगाण्डजः ।। कस्तूरी कटुका तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गरुः । कफवातविषच्छर्दि शीतदौर्गन्ध्यदोषहा । काश्मीरे कपिलच्छाया नेपाले चैव लोहिता । कामरूपोद्भवा कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा मता ।। कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपालोत्था च मध्यमा । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्रिविधा मता ।।

मतान्तरम् :—

कस्तूरी विषरक्तदोषशमनी रुच्या परं बृंहणी
.... कान्तिकरी त्रिदोषशमनी सौभाग्यसंपत्करी

जन्तुघ्नी प्रवरा सतिक्तकटुकप्राया ....
सौख्यं सन्तनुते यशोदयकरी नेत्रोत्सवोत्पादिनी ।

अन्यमतम् :—

कस्तूरी कफरक्तवातशमनी हृद्या सुगन्धिप्रदा
सौभाग्यप्रवरा यशस्करकरी वश्या परं बृंहणी

वृष्या कान्तिकरी शुभाशुभकरी लावण्य लक्ष्मीकरी
यक्ष्माशोफविषापहा श्रमहरी तिक्ता कषाया ... ।

किञ्च :—

कस्तूरी स्मरमन्दिरे च वदने फाले .... वक्षसि
... कुचमण्डले च कुरुते शोभां कुरङ्गीदृशाम्

तद्वत्कक्षकचाक्षिसन्धिषु ... सौख्यार्थमेवं भजे
त्सा स्यात्सर्वरुजापहा नृपजनैर्नित्यं सदा सेव्यताम् ।

जवादिपरीक्षा :—

...... ईषत्पिङ्गांशु ......
आतपे भवनामोदा राज्ञां योग्या न चान्यथा ।

जवादिगुणाः :—

शुद्धा राजकुमारभोगसुखदा सौभाग्यपुष्टिप्रदा
वृष्या ... मलादिमोचनकरी हृद्या सुगन्धिप्रदा

दोषघ्नी च शिरोभ्रमादिशमनी कान्तामनोरञ्जनी
भूतप्रेतपिशाचयक्षशमनी श्रेष्ठा जवादि स्मृता ।

[1]जवादी नाम विख्याता शुभदा पार्वतीप्रिया
यशस्करी पुष्टिकरी भूभुजश्शिरसा धृता ।

हृदयाह्लादि गन्धाढ्या [2]मितकेतक मिश्रिता
उष्णवीर्या मृगोद्भूता कफमारुत [3]कष्टहृत् ।[4]

[5]काश्मीरम् :—

काश्मीरं कफवातहारि विशदं कण्डूक्रिमिघ्नं परं
बल्यं वर्ण्यमशेषरोगहरणं सौभाग्यलक्ष्मीप्रदम्
पुष्यं पावनमूर्ध्वजत्रु जनिते रोगे च नस्ये हितं
कुष्ठ[6]श्वित्रहरं सुगन्धि ललनाढ्यं च रागे हितम् ।

काश्मीरपरीक्षा :—

[7]अतिरक्तं चिक्कणं च सूक्ष्ममुत्पलगन्धि च
काश्मीरदेश सञ्जातमुत्तमं कुङ्कुमं भवेत् ।

अपाण्डुरखरश्चैव स्थूलकेसरसंयुतम्
मधुगन्धि च विज्ञेयं पारशीकञ्च कुङ्कुमम् । ॥ ३१० ॥

1एष आ–ग्रन्थ एव । 2भवेत्केतक–क । 3कुष्ठहा–क ।
4जवादिलेपनं कुर्याद्धेमन्ते शिशिरेऽपि वा । बाहुमूले श्रवणयोर्नाभिकण्ठस्थलेषु च उत्तमाङ्गाधरोष्ठे च पादाङ्गुष्ठेषु प्रलेपयेत् ॥–क ।
5कुङ्कुमं कफहरं पवनघ्नं त्वग्गिननाशहरणं व्रणहारि। व्यङ्गकुष्ठपिटकादिविनाशं श्रीकरं वितनुते मुखकान्तिम् ॥ अधिकः क–पाठः । 6स्वेद–क ।
7अतिरक्तं...कृष्णागरु स्यात् (३३०) एते आ–ग्रन्थे न सन्ति ।

बाह्लीकजातं विज्ञेयं कुङ्कुमं पाण्डुवर्णकम्
केतकीगन्ध संयुक्तं सूक्ष्मकेसरसंयुतम् ।

कर्पूरपरीक्षा :—

स्वच्छं शृङ्गाभपत्रं लघुतरविशदं . . .
. . . . . सुहृद्यं बहुलपरिमलं सम्बन्ध . . . .
निस्नेहं दार्ढ्य . . . शुभतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं
कर्पूरं ।

कर्पूरगुणाः :—

. . . . मधुरं शीतं सरं भेदनम्
चक्षुष्यं विशदं कफास्रविस्रजि . . . .

कण्डूतिक्रिमिहृत्क्षतक्षयहरं कान्तिप्रदं श्रीकरं
जिह्वास्तम्भगलग्रहस्य जडता . . . दुर्गन्धजित् ।

कटुकमधुरः पीनसकरः
तृष्णादाहं हन्या जनित व्याधिशमनः ।

[1]हिमास्तिक्तप्रायः कटुमधुरकृत्पीनस[2]हरः
तृषादाहं हन्यान्नयनजनितव्याधिशमनः

हितोऽसौ पैत्यार्तौ [3]दिशति च निदाघे न तु हिमे
परं चैतद्वीर्यं वितरति रुचिं चामलशशिम् (?) ।

प्रत्यन्तो मदनोदयो मदकरो वृष्यो गुरु बृंहणो
वातोद्यत्कफपैत्यकुष्ठापिटका कण्डूतिजन्तुप्रणुत्

---

[1]एतौ आ–क–ग्रन्थयोरेव । [2]करः–क । [3]शरदि च–क ।

चेतःकान्तिविवृध्दिकृद्विषहरः चेतोधिकारापहः
श्री सौभाग्ययशस्करो वितनुते सौख्यं सदा भूभुजाम् ।

[1]कर्पूरं कफगर्वशोषणकरं मेदोहरं श्रीकरं
कण्डूघ्नं च समस्तजन्तुनिकरप्रध्वंसनं स्रंसनम्

नानास्रावहरं गलग्रहगदप्रध्वंसि पित्तप्रदं
जिह्वास्तम्भकरं सतिक्तमधुरं दौर्गन्ध्यपैच्छिल्यनुत् ।

कर्पूरभेदाः :—

तत्रोत्तमनिशं सन्ति पक्षिकोदयभास्करे(?)
ईशावासं हिक्करिं च गन्धशास्त्रविशारदाः ।

त्रीण्याहुर्घनसारं च दग्धाख्यं हिमवालुकं
चीनाख्यं दग्धनामानं कष्टात्कष्टतरं विदुः ।

सर्वाणि कर्पूराणि :—

कर्पूराणि च सर्वाणि पित्तलानि विशेषतः
पीतकर्पूरकः श्रेष्ठस्तत्र जन्या वरा मता । ॥ ३२० ॥

सर्वं नवमभिष्यन्दि कर्पूरं .... उच्यते
पुराणं सर्वदोषघ्नमिति केचित्प्रचक्षते ।

कर्पूरवर्जाः :—

तैलपीतः... ... पित्तरोगवान्
परित्यजेत्स कर्पूरं ज्वरी चैव विशेषतः ।

1कर्पूरं...विदुः—क पाठ एव ।

हिक्करि :—

अत्युत्तमं हिक्करिनामधेयं,
कर्पूरपिष्टं भजतां नराणाम्
त्रिदोषवैवर्ण्यहरं क्रिमिघ्नं
नेत्रामयघ्नं लघु दीपनीयम् ।

गोरोचना :

गोरोचना शिशिरा विषदोषहन्त्री
भूतग्रहोपशमनं कुरुते च पथ्या
शृङ्गारमङ्गलकरी जनमोहनीया
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।

पूत्यण्डा मदमोहनी ··· वश्या गुरु बृंहणी
वातासृक्कफपित्त कुष्ठपिटकाकण्डूति—प्रणुत्

रेतःकान्ति विवृद्धिकृद्विविशदश्चेतो विकारापहा
श्रीसौभाग्ययशस्करी वितनुते सौख्यं सदा भूभुजाम् ।

मृगनाभि······शशिकस्तूरिकान्वितः
मदनो विभ्रमो लक्ष्मीः वातपित्तकफार्तिजित् ।

अगरुः :—

दुर्गन्धं हन्ति तिक्तं सकटुकमगरुस्वेदमेदोकफघ्नं
श्रोत्रे नेत्रे हितमनलहरं स्निग्धमुष्णं क्रिमिघ्नम्

अगरु लं तीक्ष्णमुष्णं सकटुकमुदितश्लेष्ममेदोऽनिलघ्नं
हृद्यं प्रहन्यात् क्रिमिकुलशमनं पित्तरक्तापहञ्च ।

अगरुयोजनम् :—

शशिकस्तूरी संयुक्तं शतपत्राम्बुमार्दितम्
सुगन्धमगरुस्नेहः किञ्चि....त्तापित्तजित् ।

कक्षभागे...नाभौ......योरपि
स्वेददौर्गन्ध्य नाशार्थं मालिप्येदगरुद्रवम् ।

कृष्णागरुः :—

उष्णं तिक्तं दीपनं ग्राहि हृद्यं
वातस्थौल्ये श्लेष्महारि....स्यात्
मेदोऽनिलघ्नं सूर्यावर्तं कर्णशूलार्दितञ्च(?)
कण्डूकुष्ठं हन्ति कृष्णागरु स्यात् । ॥ ३३० ॥

कृष्णागरु स्नेह[1]मिदं सुगन्धि
कफापहं कुष्ठकिलासघाति
विचर्चिकामण्डलदद्रुकण्डून्
विनाशयत्याशु समीरणञ्च ।

रक्तचन्दनम् :—

[2]रक्तं चन्दनं शीतलं तिक्त
मस्रमददाहशोषजित्
पैत्यकोपमतिदारुणं जये
दग्नितप्तकविसर्पदोषजित् ।

---

[1]स्नेहयुतं–आ–क । [2]एष आ–ग्रन्थे नास्ति ।

अथ भोजनाधिकारः

ततो भोजनवेलायां [1]कृताचारः सदात्मवान्
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य कुर्यान्मङ्गलवीक्षणम् ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।

एतानि सन्ततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्तथा
प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत आयुर्वर्धनमुत्तमम् ।

अन्यत् :—

[2]हिरद्रा ... ... णं ... ... तथा
.... पुष्पं च मङ्गलाष्टकमुच्यते ।

अपरिहार्यद्रव्याणि :—

कुशशाकं पयो मत्स्याः गन्धपुष्पं दधि....
मांसशय्यासनं वासः प्रत्याख्येयं न वारि च
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा... ।

पत्नीविहितशृङ्गारं प्राप्य भोजन[3]मण्डपम्
यथा चाग्निबलं वीक्ष्य भोजनं [4]कारयेद्बुधः ।

[5]ओदनं प्राणिनां सद्यः बलकृद्देहधारिणाम्
स्मृत्यायुः पक्तिवत्तेजस्सत्वोत्साहविवर्धनम् ।

---

[1]सदाचारः । [2]हरिद्रा...पतितेभ्यस्तथा (३३७) एते आ–उ–ग्रन्थयोर्न सन्ति ।
[3]मन्दिरम्-आ । [4]कारयेन्नरः-उ ।
[5]ओदनं...क्षुधा (३६७) एते श्लोकाः आ ग्रन्थ एव ।

क्षुद्ग्लानिश्रमदाहघ्नं समस्तेन्द्रियबोधनम्
वृष्यं त्रिदोषजित्सौम्यं सर्वप्राणभृतां हितम् । ॥ ३४० ॥

निःस्नेहान्नगुणाः :—

करोति रूक्षं बलवर्णनाशनं
त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधम्
... ...
... ... ।

स्नेहान्नगुणाः :—

अतिस्निग्धं करोत्यन्नं विशेषाच्छ्लेष्मवर्धनम्
हृदि गौरवमालस्यं प्रसेकमरुचिं तथा ।

घृतपाकान्नगुणाः :—

ओदनस्य घृतं पथ्यं...पैत्यविकारजित्
चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं वृष्यं दीपनपाचनम् ।

तैलपाकान्नगुणाः :—

अन्नं सतैलं लघुकृत् बृंहणं वह्निदीपनम्
वातश्लेष्मप्रशमनं मेहविंशतिनाशनम् ।

क्षीरपाकान्नगुणाः :—

अन्नं क्षीरान्वितं हृद्यं क्षतक्षीणास्रपैत्यनुत्
बलशुक्रप्रदं नित्य वह्निनेत्रबलप्रदम् ।

दध्यन्नगुणाः :—

दध्यन्नं बृंहणं रुच्यं मेदोजाड्याग्निमान्द्यकृत्
उष्णपैत्यं कफक्लेदमहितं व्रणिनामपि ।

तक्रान्नगुणाः :—

तक्रौदनं तु सङ्ग्राहि ग्रहणीपाण्डुमेहजित्

शुष्कान्नगुणाः :—

अत्यन्तरूक्षं शुष्कान्नं बलवर्णप्रणाशनम् ।

अत्युष्णान्नगुणाः :—

अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णा बलप्रणाशं भ्रमरक्तपैत्यम् ।

पुराणान्नगुणाः :—

पुराण ओदनः शीतमधुरः पैत्यनाशनः
निद्रातन्द्राकरो रुच्यः गुरुः श्लेष्मविवर्धनः ।

घृतापोशनम् :—

वर्चोमूत्रविबन्धनुद्गरहरं वातापहं बृंहणं
बल्यं गुल्मगुदाङ्कुरप्रशमनं नेत्रामयनां हितम्
पैत्योन्मादविनाशनं रुचिकरं धातुप्रदं कान्तिदं
अन्नाज्जातमजीर्णरोगशमनं कर्षं घृतापोशनम् । ॥ २५० ॥

विरुद्धान्नम् :—

मिश्रं पथ्यमपथ्यञ्च भुक्तं समशनं मतम्
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।

अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम्
त्रीण्यप्येतानि मतिमान् विरुद्धान्नं च वर्जयेत ।

भोजनं तृणकेशादिजुष्ट मुष्णीकृतं पुनः
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ।

किलाटदधिकूर्चीकाक्षार शुक्तामम्लकम्
कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ।

माषनिष्पावशालूकाबिसपिष्टविरूढकम्
शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ।

योग्याहारः :–

शीलयेच्छालिगोधूमयवषैष्टिकजाङ्गलम्
पथ्यामलकमृद्वीका पटोली मुद्गशर्कराः ।

घृतदिव्योदकक्षीर क्षौद्रदाडिमसैन्धवम्
त्रिफलां मधुसार्पिभ्यां निशि नेत्रबलाय च ।
स्वास्थ्यानुवृत्तच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।

अन्नदोषाः :–

अष्टावोदनदोषाः स्युः अस्रतः पिच्छिलाशुची
क्वथितः शुष्कितो दग्धो विरूपोऽमर्त्यजस्तथा
एभिर्दोषैर्युतस्त्याज्यः सर्वदोषकरो गुरुः ।

षड्रसगुणाः :–

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सितााया जाङ्गलामिषात् । ॥ ३६० ॥

प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते
अपथ्यं लवणं प्रायः चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम्
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ।

कषायं प्रायशश्शीतं स्तम्भनं चाभयामृते
रसाः कट्वम्ललवणाः वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ।

पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः
पटोःकषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ।

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः
संयोगास्सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

अन्नवर्जनगुणाः :–

शीघ्रं रूपविनाशनी कृशकरी कामोपविध्वंसिनी
ज्ञाने मन्दकरी तपःक्षयकरी धर्मस्य निर्मूलिनी

पुत्रभ्रातृकलत्रभेदनकरी लज्जाङ्कुरोद्भेदिनी
सा मां पीडति सर्वदोषशमनी प्राणापहारी क्षुधा ।

भोजनकालः :–

[1]विसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति

तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च [2]विमले
प्रयुञ्जीताहारं विधि[3]नियमतः [4]कालसहितः ।

---

[1]विसृष्टे······दरिद्रस्य (३७१) एते उ–ग्रन्थे न ।
[2]सुलघौ इति आ पाठः । [3]नियमितः–आ ।
[4]कालस्स हि मतः-आ ।

भोक्तुकामश्च [1]धातुश्च(?) क्रोधवानपि गर्हितः
अन्नं विषसमं प्राहुरजीर्णे [2]प्राप्नयाद्ध्रुवम् ।

एक एव न भुञ्जीत [3]यदीच्छेत्प्रियमात्मनः
द्वित्रिभि[4]र्बहुभिः सार्धं [5]भोजनं कारये[6]न्नरः
अभीष्टफलसंसिद्धिस्तुष्टिः काम्यं सुसम्पदः । ॥ २७० ॥

[7]अशनमसाक्षिकफलं दुर्वृत्तस्य कृपणस्य वित्तमफलम्
यो न फलं दरिद्रस्य... ... ।

चकोरं मर्कटं कृष्णं शारिकाञ्च शुकं तथा
अमात्यराजपुत्राणां गृहेष्वेतानि [8]वर्धयेत् ।

चकोरं [9]चक्षुषोन्मीलं विष्ठां मुञ्चति [10]वानरः
शुकशार्यः प्रकूजन्ति दृष्ट्वान्नं विषसंयुतम् ।

तेषां दृष्टि[11]निपातेन ह्यन्नाद्यं निर्विषं भवेत्
पर[12]विद्याविनाशार्थं तेषां दर्शन [13]माचरेत् ।

[14]आदौ मधुरान्भुक्त्वा पश्चात्तिक्तकषायान्भुक्त्वा
अन्तेऽम्लं लवणं भुक्तं सम्यग्जर्णिं धातुपुष्टिकरम् ।

[15]आदौ मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ल[16]लवणं कटु
अन्ते तिक्तकषायौ च सम्यग्जीर्णं [17]सुखावहम् ।

---

[1]दाता च-क । [2]प्राप्नुयान्नरः–आ । [3]यदिच्छेत्–आ । [4]बन्धुभिः–आ ।
[5]भोजनेन प्रजायते–आ । [6]द्बुधः-क । [7]अशन...दरिद्रस्य–आ ग्रन्थे न ।
[8]रक्षयेत्–उ । [9]चक्षुषोर्नैल्यम्–उ ।
[10]मर्कटः–उ । [11]निपाताद्वैरन्नाद्यं-उ ।
[12]निन्दा–उ । [13]मुच्यते–आ ।
[14]एष श्लोकः आ–उ–ग्रन्थयोर्नास्ति । [15]एष–आ–उ क-ग्रन्थेष्वेव ।
[16]लवणो रसौ–उ–क । [17]रसायनम्-क ।

[1]अत्याहारद्भवे दुग्लानिर[3]ल्पाहारे बलक्षयः
[4]तेनाहारबलं सम्यगायुर्वर्धनमुत्तमम् ।

तृष्णार्तस्तु न भुञ्जीत क्षुधार्तो न पिबेज्जलम्
तृष्णार्तो जायते गुल्मी क्षुधार्तस्तु भगन्दरी ।

[5]भुक्त्वान्ते मथितं सम्यक्कराभ्यां च विशेषतः
तत्तोयं नेत्रयोः क्षिप्त्वा नेत्ररोगं जयेन्नरः ।

भुक्त्वोपविशतस्तुन्दः भुक्त्वा [6]सञ्चर(प्रविचर)न्सुखी
[7]आयुश्चक्रप्रमाणेन मृत्युर्धावति धावतः । ॥ ३८० ॥

अम्बुपानविधिः :–

[8]अभुक्तपानं खलु दोषदायी
भुक्तान्तरे चामृततुल्यपानम्
आरोग्यकृद्भुक्तवतान्तपानं
शनैः शनैरल्पजलं पिबेच्च ।

[9]भोजनादौ पिबेत्तोयमग्निसादं कृशाङ्गताम्
मध्ये [10]चाग्निं विवर्धेत अन्ते श्रेष्ठं [11]रसायनम् ।

1अत्याहारा...भगन्दरी–उ ग्रन्थे न स्तः ।
2द्व्याधिः-आ । 3रनाहारात्–आ । निराहारात्–क ।
4समाहाराद्बलं–आ । 5भुक्त्वा तु–उ ।
6संधिशतः सुखम्–आ–क, संविशदं सुखम्–उ ।
7आयुष्यं चरमाणस्य–आ । आयुश्च क्रममाणस्य–क ।
8एष श्लोकः आ–ग्रन्थे नास्ति ।
9भोजनादौ ..म्बुपाः (३८३) आ–उ–क–ग्रन्थेष्वेव ।
10तोयं भवेत्पथ्यम्–उ, कामं पिबेत्–क । 11सुखावहम्–क ।

समस्थूलकृशाः भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः
[1]पिबेद्‌घटसहस्राणि यावदस्तंगते रवौ ।

निशि भोजनवेलायां स्वल्पमप्युदकं विषम् ।

[2]अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत्
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।

[3]आमं विदग्धं [4]विष्टम्भि रसशेषं तथैव च
चतुर्विधमजीर्णं तु तक्रं तत्र परिक्रिया ।

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्धि जीर्यते ।

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न–
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ।

[5]आहुते प्रातराशे च सायमाशोऽमृतायते
आहुते सायमाशे तु प्रातराशो विषायते ।

अतिमधुरमनलशमन[6]मसौख्यं न पुष्टयेद्वपुषः
अतिलवणमचक्षुष्यं [7]तीक्ष्णोत्यम्लं जरा साक्षात् । ॥ ३९० ॥

[8]शाकेषु तरुणं पथ्यं तथा पर्युषितं हितम्
संवत्सरोषितं धान्यं सद्यो···हितम् ।

1एष आ–ग्रन्थ एव । 2अन्नेन···परिक्रियां–आ, उ–ग्रन्थयोरेव ।
3अन्नं–उ । 4विष्टब्धं–उ । 5एष आ ग्रन्थे नास्ति ।
6भुक्तमसात्म्यं–आ । 7अतितीक्ष्णाम्लं रसात्साक्षात्–आ ।
8शाकेषु...जन्तवः (३९४) एते आ ग्रन्थे न ।

अपर्युषितपानीयं सपर्युषितभोदनम्
.... क्षीरशुष्कं दधि ।

अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः
पयसोऽष्टगुणं माषं माषादष्टगुणं घृतम् ।

.... यद्भुक्तं पुष्यमाघयोः
यो ज्येष्ठाषाढयोर्ळुप्तं तेन जीवन्ति जन्तवः ।

[1]मार्गशीर्षान्तिकपक्षौ पुष्यमासस्य चादिमौ
तावुभौ यमदंष्ट्राख्यौ . . . . तत्र जीवति ।

[2].... .... शुण्ठी .... क्षौद्रयुतश्च तैलम्
सर्वाणि शाकानि च तिक्तकानि रात्रौ ।

विदाह्यमन्नं आयुःक्षीणं क्षीणबलं च करोति
. . . . दिवारात्रौ नवम्यां च तथैव च
धात्रीफलं प्रयत्नेन ... ... वर्जयेत् ।

आमलक्याः फलं चैव जम्बीरं तिन्त्रिणीफलम्
आयुर्हानिर्यशोहानिः प्रज्ञाहानिस्तथैव च
य रो रात्रौ सदा धात्रीं विसर्जयेत् ।

आपोशनं च घृतं च सलिलं पयः
पानकाले . . . . . समं स्मृतम् ।

---

[1]कार्तिक्यामपरः पक्षो मार्गशीर्षस्य चादिमः । द्वावेतौ यमदंष्ट्राख्यौ मिताहारस्स जीवति –आ ।
[2]शुण्ठी...निद्रया (४१२) आ ग्रन्थे न ।

आपोशनं करे धृत्वा पुनः पूरयते यदि
श्वानविष्ठसमं चान्नं श्वानमूत्रसमं जलम् । ॥ ४०० ॥

पानीयं…भक्ष्यं घृतं लवणमेव च
लेह्यं पेयं च विविधं व्यञ्जनं तैलमेव च
ह…दत्तं न भुञ्जीत तुल्यं गोमांसभक्षणम् ।

दर्व्या देयं घृतं चान्नं लवणं व्यञ्जनानि च
. . . . . स्नेहपक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ।

हस्ताद्देयं तु यो … दुर्व्यादेयं तु हस्तयोः
सद्यो ब्राह्मण …. …. …. मूत्ररेतसि ।

नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रस्थितं मधु
ताम्रपात्रस्थितं गव्यं मद्यतुल्यं घृतं विना ।

हैयङ्गवीनं गोक्षीरं पिण्याकं दधिसक्तवः
स्नेहपक्वं च तक्रं च शूद्रा (नीतेन) दुष्यति ।

यथेष्टं भुङ्क्ष्व मा भैषीः तक्रं सलवणं पिब
तस्योपरि च पानीयं… … … ।

भुक्त्वा वह्नि….गत्वा शतपदं शनैः
शयीत वाम भागेन किं वैद्येन प्रयोजनम् ।

वातपिः भक्षितो येन … महोदधिः
यस्य … तदगस्त्यो जयिष्यति ।

अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शमीं च बडबानलम्
आहारपरिणामार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ।

भोजनस्था . . . .

. . . . स्वर्गे लोकद्वारमार्गे . . . . । ॥ ४१० ॥

. . . . भित्तिगन्धौ लक्ष्मीकामो वर्जयेदन्नभुक्तम्

प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासयोः ।

तृप्तो कामो न बाध्यन्ते . . . निद्रया

[1]आहारकाले सम्प्राप्ते यो न भुङ्क्ते बुभुक्षितः ।

तस्य नश्यति कायाग्निः निरिन्धन इवानलः ।

वामपार्श्वस्थितं पैत्यं पैत्यादग्निः प्रजायते

तस्माद्वामेन शायीत भुक्तमाशु सुजीर्यति ।

वामभागस्य शयने द्वात्रिंशच्छ्वासानिर्गमः

दक्षिणे भागशयने निःश्वासाः पञ्चविंशतिः ।

अतः परं दशश्वासा निद्राकालं वहेद्बुधः

भैषज्यतो यत्पुरुषः स्वप्नाद्दक्षिणपार्श्वतः ।

भोज्यादिरितरद्रव्यान् तेन तृप्तोऽ हि हन्ति तान् ।

आहारं पचति शिखी देहं पचते निराहारः

देहक्षये च धातून् धातुक्षयतो हरेत्प्राणान् ।

भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नं प्रतिष्ठितम्

भुक्त्वा शतमरुद्भूयः शतमात्रं ततः परम्

उत्थाय तिष्ठेद्गच्छेच्च पादानां तु शतं समम् ।

1आहारकाले...निशि-(४३२) एते आ ग्रन्थ एव ।

धातुपरिणामः :–

भुक्ताहारो द्वितीयेऽह्नि रसत्वमुपगच्छति
शोणितन्तु तृतीयऽन्हि चतुर्थे मांसतामपि । || ४२० ||

मेदस्त्वं पञ्चमे षष्ठेऽस्थित्वं सप्तमे व्रजेत्
मज्जात्वं शुक्रत्वं याति दिवसे चाष्टमे नृणाम् ।

दिवा भुक्तमजीर्णञ्च रात्रौ भुक्तेन जीर्यति
रात्रिभुक्तमजीर्णञ्च दिवास्वापेन जीर्यति ।

अर्कोदये तु हृदयं बुद्ध्यते कमलं यथा
तस्मात्स्रोतांसि सर्वाणि विवृतानि भवन्ति च ।

इन्द्रियाणां विकासाच्च व्यायामाच्च विशेषतः
तस्माद्रात्रौ हि भुञ्जीत न कुर्यात्तान्निषेधनम् ।

घृततैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम्
पक्वं हितं पुनः पक्वं विषवध्दन्ति मानवम् ।

रात्रौ शृतं दिवि जलं गुणतामधिगच्छति
पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे क्वथितञ्चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत्
शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।

अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम्
प्रयाति श्लेष्मपैत्यत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।

यामान्तरे भोजनरोगकारी यामद्वये भोजनरोगहारी
यामत्रये भोजन शोषकारी यामेऽन्तिमे भोजननष्टकारी ।

नाभिस्थानादङ्गुले वामपार्श्वे तिष्ठत्यग्निः व्रीहिमात्रप्रमाणः
ते चत्वारस्तीक्ष्णमन्दौ विषाग्निः सौम्याग्निश्चेत्यन्नपानं पिबेयुः ।
॥ ४३० ॥

क्रिमिभिर्भक्ष्यते पादं पादमग्नौ विपच्यते
पादं किट्टत्वमाप्नोति पादमङ्गे विसर्पति ।

भिनत्ति कफसङ्घातं हिनस्ति च मरुद्गणान्
अजीर्तिं हरति क्षिप्रं पीतमुष्णोदकं निशि ।

अथ पात्रविशेषगुणाः

स्वर्णपात्रम् :–

[1]पात्रे स्वर्णमये मनोमलहरं [2]राजाधिराजा[3]श्रय-
[4]स्थानं जाठरपावकस्य जननं पथ्यं परं बृंहणम्
[5]नित्यं भोजनमङ्ग मङ्गलकरं सौख्यप्रदं पावनं
[6]चित्तक्षोभनिवारणं परिहरेन्मित्रं कृशानोरपि ।

रौप्यपात्रम् :–

रौप्यपात्रे भोजनं [7]पित्तकासं श्लेष्माटोपं वारयेद्वातकारि
शुद्धं हृद्यं रेचनं कान्तिदायि श्रेयस्कामैः सर्वदा सेवनीयम् ।

कांस्यपात्रम् :–

भोजनं जयति [8]कांस्यसुपात्रे रक्त[9]पित्तपारिसर्पणमाशु

1पात्रं स्वर्णमयं–आ । 2पानीयदोषापहृत्–क–पाठः ।
3प्रियं–आ । 4तृष्णादाहविनाशनाय जनितं श्रेयस्करं श्रीकरं–क ।
5कान्ति सन्तनुते विशिष्टमतिभिः संसेव्यते सर्वदा । पित्तस्योन्नतिनाशनं श्रमहरं पुष्टिप्रदं कान्तिकृत् ।–क । 6पैत्यक्षोभ–आ । 7पैत्यकोपं–आ–क ।
8कांस्यक–आ–क । 9पैत्य–आ ।

हृद्य[1]माहू [2]रुचिदं रुचिकारि क्षोभणं जयति नेत्रगदानाम् ।

ताम्रपात्रम् :–

[3]ताम्रे पात्रे भोजनं कान्तिकारि पुण्यं मेध्यं नेत्ररोगांनिहान्ति

पाठान्तरे :–

पुण्यं पवित्रमारोग्यं ताम्रपात्रस्थभोजनम्
रक्तदोषहरं वर्ण्यं नेत्राणां परमं हितम् ।

कान्तपात्रम् :–

कान्ते पात्रे भोजनं छर्दिहारि वर्ण्यं नेत्र्यं शोफपाण्डुं निहान्ति ।

त्रपुर्लोहादिपात्राणि :–

त्रपुर्लोहादिपात्रस्थं भोजनं न प्रशस्यते
अहृद्यं कार्श्यजनकं प्रमेहहरणं परम् ।

आयसपात्रम् :–

आहारमरुचिं कुर्यादायसे भोजने स्थिता
निहान्ति कामलापाण्डुच्छर्दिशोफांश्च कान्तिकृत् ।

काचपात्रम् :–

···भोजनगतं रुचिरान्न···मारुतवेगम्
······जठराग्ने···नेत्र्यं···कमनीयम् । ॥ ४४० ॥

कदलीपत्रम् :–

अतिशुचि लघु भुक्तं पत्रपात्रे कदल्याः
कफपवनहरं स्याद्बल्यमारोग्यकारि

---

[1]माशु–आ । [2]शुचिदं–आ ।
[3]ताम्रे...कमनीयम् (४४०) एते आ–ग्रन्थे न ।

जनयति तनुकान्तिं कामिनीसङ्गमेच्छा–
　　मशनमनलदीप्तिं पित्तशान्तिं च जन्तोः ।

पालाशपात्रम् :–

पलाशपत्रो[1]दनसेवनेन
　　पलायनं गुल्म[2]महोदराणाम्
[3]न श्लेष्म[4]शूलानि समाहृतानि
　　सद्यो [5]भजन्ते परिहृत्य पैत्यम् ।

वटपद्मपत्रे :–

[6]पैत्यघ्नश्च व्रणघ्नश्च वटपत्रे तु भोजनम्
गरहारी च तत्प्रोक्तं पद्मपत्रे तु भोजनम् ।

पनसपत्रम् :–

[7]पनसदलगतान्नप्राशनं पैत्यदायि
　　प्रबलपवनवेगं वारयेद्वह्निकारि

वितरति....पैत्यं सर्वदा सेव्यमानं
　　परिहरति कफोत्थव्याधिमत्यन्तघोरम् ।

पुष्करपात्रम् :–

पुष्करच्छदनभोजनं नृणां रूक्षमाहु .... कारणम्
... ... दरसन्ततेः वारणं भवति मन्दिरं श्रियः ।

---

[1]पत्रोदर–आ–पाठः ।　[2]मरुन्मुखानि–आ; विमोहनानाम्–क–पाठः ।
[3]सश्लेष्म–आ–क ।　[4]वातानि–क ।　[5]जयन्त्येव परास्तपित्तम्–क ।
[6]एष आ–ग्रन्थ एव ।
[7]पनसदल...श्रीनिवारणम् (ताम्बूलाधिकारात्पूर्वं) एते आ ग्रन्थे न ।

कुटजपत्रम् :–

कुटजगतान्नप्राशनं दीपनीयं वितरति मलवृद्धिं कुष्ठरोगापहारि
गुदगलगतशान्तिं पैत्यकोपं च कुर्या-
त्कृमिहरमपि वातध्वंसि....स्यात् ।

अर्कपत्रम् :–

अर्कस्य पत्रोदरसेवनेन नश्यन्ति पीनसमपि कृमयस्समस्ताः
शोफोऽपि सर्वाङ्गविजृम्भमाणः प्र•••सद्यो विविधां विपत्तिम् ।

पाणिपत्रम् :–

पाणिपात्राशनं सर्वं योगिनामेव शस्यते
मनोमलहरं रुच्यं सर्वक्लेशनिवारणम् ।

एरण्डपत्रम् :–

वातघ्नपत्रान्तरसंस्थितान्नं निषेवितं पैत्यविकारकारि
विजृम्भणं . . . . णस्य कफोदयमस्य वश्यम् ।
विपुलयुग्मदलेन च भोजनं जयति मारुतवेगविजृम्भणम्
कफगदान्यपि च दुस्तरान्यहो जाठरानलविवर्धनकारिणी ॥ ४५० ॥
•••स्थिता संस्थित भक्तभुक्तं रुचिप्रदं वा....न्ति
निहन्ति पित्तस्य विजृम्भणं च समस्तमुक्तं द्विजपुङ्गवानाम् ।

भूपात्रम् :–

वसुन्धराशुद्धतलासुसेवितं करोति पित्तं कमलाग्रजायान्
पैत्यामयानां कफवृद्धिकारि कफं निहन्या . . . वा प्रशस्तम् ।

चूतपत्रम् :–

चूतपत्राशनं भुक्तं सुखसौभाग्यवर्धनम्
समस्तदोषहरणं पित्तनाशनकारणम् ।

तालपत्रम् :–

तालपत्रस्थितं भुक्तं भोजनं सौख्यकारणम्

नारिकेलम् :–

अनेकदोषहरणं नारिकेलफलं तथा ।

केतकीपत्रम् :–

केतकीदलगतान्नभोजनं मूत्रकृच्छ्रविनिवारणं ततः
शीतलं क्षतजपैत्यनाशनं दाहमेहशमनाय निर्मितम् । ॥ ४५० ॥

वेणुपात्रम् :–

वेणुत्वचा निर्मितपात्रभुक्तं निवारयेद्वातविजृम्भणानि
पित्तं विदग्धदमृतप्रतापं तथैव सेव्यं धरणीसु . . . ।

पूगस्य प्रसवप्रधान . . . त्वग्भोजनं पात्रनं
वर्ण्यं वायुसखस्य दीप्तिजननं नेत्रोत्सवोत्पादनम्
पित्तघ्नं पवनप्रकोपशमनं सर्वाङ्गवातापहं
तत्पात्रन्तु वितन्तुसर्वरमणीतन्तूद्भमापादनम् ।

क्षीरिवृक्षपात्रम् :–

पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां पात्रभोजनमुत्तमम्

अश्वत्थपात्रम् :–

अश्वत्थपात्रपत्रस्थभोजनं वातकारणम् ।

अलाबुपात्रम् :–

अलाबुफलपात्रस्थभोजनं वातकारणम्
दारिद्र्य. . . . . .विप्राणां न प्रशस्यते ।

···पालाशनं निन्द्यं द्विजादीनां न शस्यते
करोद्भूतं कारिभयं कौमं तत्पत्रकीर्तितम् ।

वस्त्रान्नम् :–

वसनपरिगतान्नप्राशनं न प्रशस्तं
तनुतरमजयूकत्वात···पात्रम्
विविधमलयुतत्वच्छित्त वैकल्यकारि
....च पवमाननी च मर्त्यैर्निषेव्यम् ।

दारुमृण्मयाशिलापात्राणि :–

शुध्ददारुमये पात्रे रुचिकृत्स्थौल्यकारणम्
मृण्मयेऽथ शिलापात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।

अथ ताम्बूलाधिकार :

क्रमुकभेदलक्षणम् :–

पूगं सुदेशसम्भूतं कठिनं गुरु चिक्कणम्
शशमांससमं भिन्नं क्रमुकं तु सुशोभनम् ।

क्रमुकः :–

[1]उद्रिक्तपित्तं परिदाहयुक्तं फलं त्रिहन्यात्क्रमुकद्रुमस्य
विरेकभङ्गे लघुतां कृशानोः कोष्ठस्थितस्यापि तनोति वृद्धिम् ।

सुक्षेत्रक्रमुकं क्रमाद्विनिहरेद्वातं च पित्तं कफं
तत्कालश्च निषेवितं सुमृदुलं हैयङ्गवीनं यथा
राजन्यैः सुकुमारकै···संसेव्यमानं मुदा
कान्ति कामपि सन्तनोति वपुषः पुष्टिश्च तुष्टिं तथा । ॥ ४६० ॥

1उद्रिक्तपित्तं···सरञ्च (४६१) एते आ–उ–पाठयोर्न ।

चिक्कणं तनुभृतां रसायनं .... कृशानुवर्धनम्
रोचनं निखिल धातुपोषणं श्रीकरं रसनयाभिवाञ्छितम् ।

पूगफलं नरारातिभिदं वन्यं कुर्यात्क्रुधश्लेष्मलं
. . . सैव भवेद्विरेचनकरं मोहं मुहुः प्रेरयेत्

पाषाणप्रतिमं . . . विंदलितं नेन्द्रादिभिः शक्यते
वातस्योन्नतिमातनोति पशुभिस्तुल्यैर्नरैः सेव्यते ।

पाठान्तरे :–

पूगं कषायमधुरं रूक्षं दोषत्र[1]यापहम्
सुपक्कं तु त्रिदोषघ्नमपक्कं [2]दोषदं भवेत् ।

[3]पूगीफलं पैत्यहरं प्रमानं विरेचनीयं लघुदीपनीयम्
ईशश्च माधुर्यरसेन युक्तं जाड्यापहं वस्तिविशोधनञ्च ।

[4]चन्द्रापुरोद्भवं पूगं कफघ्नं . . . शोधनम्
पश्चिमा . . . देशश्च ऋमुकं पत्रमेव च ।

कफमारुतकोपश्च मन्दाग्निक्रिमिवर्धनम् ।

द्रविडपूगः :–

द्राविडोद्भवपूगानि रूप्याणि मधुराणि च
किञ्चिद्वातप्रकोपानि पत्रं तद्गुणमादिशेत् ।

1हरं परं–उ । पापहं परम्–क । 2मपक्वं तु निदोषलम्–उ ।
3पूगीफलं...प्रशस्तं (४८४) उ पाठे न ।
4चन्द्रा...बन्धनात् (४७७) आ पाठे न ।

. . . .

....कटुकषायोष्णा काठिना रुचिकारिणी
मलविष्टम्भशमनी पित्तकृद्दीपनी च सा ।

आर्द्रपूगः :–

आर्द्रं पूगं कषायं . . . मलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते
रक्तामश्लेष्मपुष्पप्रशमन मुदराध्मानहारं सरञ्च

शुष्कपूगम् :–

शुष्कं पूगं कषायं रुचिकर मुदितं पाचनं रोचनं स्यात्
तत्पर्णं स्नायुकं झडिति वितनुते पाण्डु वातञ्च शोफम् ।

नागवल्लीनामानि :–

अथ भवति नागवल्ली ताम्बूली फणिलता च सप्तशिरा
पर्णलता फणिवल्ली भुजङ्गलता च भक्षपत्रि च । || ४७० ||

सामान्यपत्रगुणाः :–

ताम्बूलवल्लीछदनं सतिक्तं कफस्य कार्श्यं नितरां तनोति
संसेव्यमानं वदनस्य शुध्दिः क्षारान्वितं पाचनदीपनञ्च।

क्षारं रोचनमग्निदीपनकरं सौभाग्यसम्पत्करं
वर्ण्यं शूलनिबर्हणं वदन . . . नशेषान् जयेत्
पथ्यं प्राणभृतां परं फणिलतापर्णं सतिक्तं कफं
वातञ्च प्र . . . पुष्टिजनकं भूपैस्सदा भुज्यते ।

सद्यः . . . भक्षितं मुखरुजाजाड्यादिदोषप्रणुत्
दाहारोचकरक्त . . . . विष्टम्भिकान्तिप्रदम् ।

वराहकर्णप्रतिमानियानि शस्तानि कायाग्नि विवर्धनानि
ताम्बूलपत्राणि मनोहराणि....रोगा.......वदन्ति ।

श्रीपादी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा
रसाढ्या मधुरा रुच्या विपाके मधुरा सरा ।

कृष्णं वर्णं तिक्तमुष्णं कषायं धत्ते जाड्यं वक्त्रजाड्यं मलं च
शुभ्रवर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनं च ।

क्षीरवर्णं च शैथिल्यं...च कुरुते गदान्
अरोचकप्रतिश्यायमुखरोगाक्षिबन्धनान् ।

भक्षणं चूर्णपर्णस्य [1]लक्ष्मी हानिर्विवर्धनम् ।

मतान्तरम् :—

पर्णाग्रं पर्ण[2]पृष्ठं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम्
शीर्णपर्णं जरत्पर्णं वर्जयेद्बुद्धिमान्नरः ।

...[3]मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी
गुल्मोदरहराध्मानं नाशयेद्रुचि...... । ॥ ४८० ॥

स्यादाम्लपूरा कटुकाम्लतिक्ता कटूष्णा मुखपाककर्त्री
विदाहपित्तास्रविनाशिनी च विष्टम्भदा वातनिबर्हिणी च ।

कर्पूरवल्ली जनयेत्प्रमोदं...मधुरा लघु
अक्षि ... ... घ्नो रोचनस्सदा ।

मतान्तरम् :—

सक्षारं कटुदीपनं रुचिकरं सौभाग्यसम्पत्करं

---

[1]लक्ष्मी सौभाग्यनाशनम्—आ । [2]मूलञ्च—आ ।
[3]मधुरा...प्रशस्तम् (४८४) आ पाठे न ।

वर्ण्यं प्रीतिविवर्धनं लघुहरं वक्त्रामयध्वंसनम्
कामोद्दीपं........गन्धविशदा कर्पूरवल्ली....
....कफापहं सुकृतिभिर्भूपैस्सदा सेव्यते ।

पत्रलक्षणम् :

ताम्बूलवल्लीदलनञ्च सान्द्रं सु....न्वितञ्च
तदा स्वपत्न्याः करपल्लवेन सुरक्षितं सौम्य....प्रशस्तम् ।

ताम्बूललक्षणम् :

कटुकं रससंयुक्तं [1]नागवल्लीसुशोभनम्
सुपक्वदलसंयुक्तं सर्वदोषविवर्जितम् ।

कफवातहरं भेदि नागपत्रं प्रकीर्तितम्
दीपनं क्रिमिदोषघ्नं विशदं निर्मलं लघु ।

ताम्बूलदानलक्षणम् :

[2]ताम्बूलं तु गुरोः दद्याद्द्वात्रिंशत्पर्ण ...
सतां द्वादशपर्णानि षट्पर्णानि च वैरिणाम् ।

द्वादशाष्टौ च नारीणां जामातॄणां दशाष्टकम्
पञ्चत्रीणि च पर्णानि न देयानि कदाचन ।

---

[1]पत्रं तु शोभनम्—आ । पत्रं सुशोभनम् उ—क ।
[2]ताम्बूलं...कदाचन एतौ आ—पाठे न स्तः ! ताम्बूलं...जठरामयघ्नम् (४९२) उ पाठे न ।

पाठान्तरे :

चूर्णं [1]चार्जुनवृक्षजं कफहरं गुल्मघ्नमर्काह्वयं
[2]शोफघ्नं [3]कुटजं करञ्जजनितं [4]वातापहं रुच्यदम्
[5]पित्तघ्नं जलजं बलाग्निरुचिदं शैलाह्वयं पित्तदं
[6]स्वा . . . . दृढदन्त . . . . . . रूक्षणम् ।

ग्रन्थान्तरे :—

[7]शुक्तिप्रभूतञ्च शिलासमुत्थं शम्बूकजं शङ्खजमौक्तिकञ्च
एतानि चूर्णानि मनोहराणि विचक्षणैः... वदन्ति । ॥ ४९० ॥

अथ चूर्णभेदाः

शुक्तिजम् :

शुक्तिजं च लघुशूलवातनुद्दीपनं रुचिकरं कफहारि
शङ्खचूर्णममलं क्रिमिप्रणुत् दीपनं क्रिमिसमीरणापहम् ।
मेहशोफहरणं शरीरिणां स्तोकलावणरसान्वितं लघु
मुक्ताफलोत्थं कफपित्तहारि समीरकारि जठरामयघ्नम् ।

मतान्तरे :

[8]चूर्णं पाषाणसम्भूतं त्रिदोषशमनं लघु
वातपित्तहरं शाङ्खं [9]शुक्तिजं [10]वातपित्तनुत्

---

[1]चार्जुनसम्भवम्–आ । [2]शूलघ्नं–आ । [3]कफदं–आ ।
[4]वातामयं (?) आ । [5]रुच्यं स्वादुपरं कषायतिरहं–आ ।
[6]साधिक्यं प्रवदन्ति कान्तिजननं शुक्तादिजं दीपनम्–आ ।
[7]शुक्तिप्रभूतञ्च···जठरामयघ्नम् (४९२) आ–पाठे न । [8]सुधा–उ ।
[9]हितदं भवेत्–आ; [10]शीतलं भवेत्–उः । निर्मलं भवेत्–कः ।

शम्बूकं श्लेष्मरोगघ्नं मुक्ताचूर्णन्तु [1]वातलम् ।

[2]कनिष्ठिका ब्रह्महत्या मध्यमा गुरुतल्पका
तर्जनी चूर्णलेपेन तुल्यं गोमांसभक्षणम् ।

[3]अनिधाय मुखे चूर्णं...खादयते नरः
मतिभ्रंशो दरिद्रस्य दन्तेन स्मर्यते हरेः ।

ताम्बूलभक्षणप्रकारः

मुखान्तराले न निधाय पर्णं यः कोऽपि खादेत्फलपत्रचूर्णम्
[4]भुक्त्वा दरिद्रः खलु सप्तजन्मा[5]नानुस्मरेद्विष्णु[6]मतोऽन्यकाले ।

मतान्तरे :

ताम्बूलसेवां विधि[7]वद्विधिज्ञः [8]कुर्यात्प्रभातादिषु
सप्तसंख्या भुक्तोत्तरे पञ्चपडेवमूर्ध्वे विंशत्रिंशो वा नितरां निशासु ।

अन्यत् :

[9]पूर्वाह्णे लेपनं च षट्सद्यो भुक्त्वा च चतुराणि च रात्रौ
द्वित्रीणि च प्राहुर्नित्यं ताम्बूलचर्वणम् ।

ताम्बूलपरिमाणम् :

पूगस्यार्धपलं फलं [10]त्रिदलितं चूर्णं [11]द्विशोणां समं
शङ्खस्यामलमौक्तिकस्य यदि वा शुक्तेस्तथैवात्मनः

1वातनुत्–आ ।   2कनिष्ठिका...भक्षणम् एष आ–पाठे न ।
3अनिधाय मुखे पर्णं यः खादेत्पूगीफलं नरः । दरिद्रत्वमवाप्नोति शक्रतुल्योऽपि मानवः–आ ।   4भूत्वा–क पाठः ।   5न संस्मरेत्–आ-क ।
6मथान्तकाले–उ–न्त्य–क पाठः ।   7विधिवद्विदद्य त् उ ।
8भक्तात्पुरस्तादिह सप्तवारं, भक्त्वोर्ध्वंशः पञ्चश एव मर्त्यो द्विशस्त्रिशो वा नितरां निशासु । आ–क ।   9पूर्वाह्णे...चर्वणम् आ ।
10द्विदलितं-आ–क ।   11द्विशाणार्णवम्–क ।

[1]साध्या सार्धपलैः किटिश्रुतिसैमस्ताम्बूलवल्लीदलै-
स्ताम्बूलं विधिना[2]तथैवममृतं नो[3]चेद्भवेदन्यथा ।

[4] एकपूगं चतुःपर्णं सुधामात्रं यथाक्रमम्
एकपूगं [5]चतुःपर्णं चूर्णं निष्पावमात्रकम् । ॥ ५०० ॥

कर्पूरं तु तदर्धं स्यात्तक्कोलं त्रिचतुष्टयम्
लवङ्गकुसुमं [6]तद्वदर्धं ... ... फलम्
क्रमेण भक्षये[7]द्धीमान् ताम्बूलं सर्वदोषजित् ।

क्रमुकपर्णचूर्णदोषाः :

पूगान्तर्गतकीटस्तु गलगण्डगदावहः
पर्णान्तर्गतकीटस्तु मुख[8]रोगान्करोति च ।
[9]सचूर्णसूक्ष्मपाषाणसेवितञ्चाश्मरीं [10]जयेत्
तस्मात्पर्णविशुद्धिश्च कुर्यात्ताम्बूल[11]लक्षणम् ।

ताम्बूललक्षणम् :

[12]ताम्बूलवल्ली रुचिरा .... ।
दलानि पूगस्य फलानि सन्ति क्षारेण शुक्तिमिलितं समस्तम्
ताम्बूलमित्येतदुदाहरन्ति ।

ताम्बूलगुणाः :

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं कायाग्निसन्दीपनम्

1साधं–आ–उ–क । 2तदेतदमृतं–क । 3चेदतस्त्वन्यथा–क ।
4एकपूगं...दाहरन्ति (५०५) एते–उ–पाठे न । 5पञ्च–अ ।
6तद्वल्लेपार्थं जातिकाफलम्–आ । 7येद्विद्वान्–आ ।
8रोगकरः परम्–आ । 9चूर्णं तु सूक्ष्म–आ । 10सृजेत्–आ ।
11चर्वणे–आ । 12एष आ–पाठे न ।

स्त्रीसम्भाषणभूषणं रुचिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विहितास्त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ।

अन्यत्र–ग्रन्थान्तरे :–

[1]ताम्बूलं कटुकं कफानिलहरं रुच्यं परं दीपनं
कासश्वासविबन्धगुल्मगुदकीलाध्मानगुल्मापहम्
दुःखध्वंसि सुखप्रदायि रुचिकृत्स्त्रीणां महामोहनं
हृद्यं कण्ठगदापहं मदकरं कल्कं विषस्योपमम् ।

किञ्च :–

सुखं दिव्यं तिक्तं कटुकसहितं भौममममृतं
कफघ्नं ताम्बूलं रतिकरमसह्यार्तिहरणम्
कषायं स्वादूष्णं युवतिजनसंभाषणविधौ
[2]मनोज्ञं नेपथ्ये क्रिमिपवनजिद्दीपनकरम् ।

सङ्ग्रहे :–

[3]कासश्वासविबन्धाध्मानोदरगुल्मशूल
गुदकीलान् कण्ठामयांश्च सर्वान्

ताम्बूलं हरति शोधयेच्च मलान्
पैत्यं विजह्याद... तथैव ताम्बूल
तत्रैव विषं वदन्ति ।

1आ–उ–पाठयोर्नास्ति श्लोकोऽयम् । 2प्रधानम्–उ ।
3एष आ–पाठे नास्ति । कास ..पलाशै.–एते उ–पाठे न

ताम्बूलदानम् :–

सभा[1]प्रवेशेऽध्ययने विवाहे क्रतौ च युद्धे [2]शयने प्रयाणे
ग्रामप्रतिष्ठा[3]द्विजदेवकार्ये ताम्बूलदानं [4]परमं वदन्ति । ॥ ५१० ॥

[5]पत्रं विष्णुः फलं ब्रह्म चूर्णन्तु भगवाञ्छिवः
त्रीण्येतानि समायुक्तं ताम्बूलं दानमुत्तमम् ।

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये च संस्थिता
तस्मादग्रं च मूलं च मध्यमं परिवर्जयेत् ।

एकतूदं सदारोग्यं द्वितूदं निष्फलं भवेत्
अतिश्रेष्ठं त्रितूदञ्च अधिकं नैव दूष्यति ।

ताम्बूलस्थलविशेषः :–

[6]प्रत्युषसि भुक्तसमये परयुवतीनां च सङ्गमे विरमे
[7]राजानि विद्वन्मध्ये ताम्बूलं यो न खादेत्स पशुः ।

ताम्बूलद्रव्यकालमानविशेषाः :

[8]पूर्वाह्णकाले तु फलं प्रगाढं चूर्णाधिकं स्याद्दिवसस्य मध्ये
पत्रै···नितरां रजन्यां ताम्बूलमेतद्वपुषो हिताय ।

न्यूनाधिकगुणाः :–

[9]पर्णाधिक्ये दीपनी....तूदाधिक्ये रूक्ष....
चूर्णाधिक्येनोष्णदुर्गन्धदायी साराधिक्ये खादिरेण··· ।

1शयने आ–पाठः । 2यजने–आ । 3दिषु–आ ।
4वरमेतदिष्टम्–आ । 5पत्रं...दूष्यति एते आ–पाठे न ।
6प्रत्यूषे–आ । 7विद्वद्राज्ञां मध्ये–आ ।
8पूर्वाण्हे क्रमुकाधिक्यं मध्यान्हेऽधिकचूर्णता रात्रौ तु पर्णबाहुल्यं त्रिधा ताम्बूल-लक्षणम् ॥–आ । 9पर्णाधिक्ये...पलाशैः । एतौ आ पाठे न ।

रोगो भवेत्पूगदले समाने विरागता पूगफलाधिकत्वे
चूर्णाधिके चास्य सुगन्धहानिस्सौरभ्यहानिर्बहुभिः पलाशैः ।

विष्टम्भ[1]शूलादिहरं क्रिमिघ्न [2]मुष्णं सुगन्धं वदने ददाति
[3]दन्तोष्ठरागं कुरुते नराणां शाखामृगोऽपि स्मरसन्निभः स्यात् ।

[4]चूर्णं वातहरं चोष्णात्कटुकपत्रं कफापहम्
फलं कषायं पित्तघ्नं ताम्बूलं च त्रिदोषजित् ।

चूर्णाधिक्ये च दौर्गन्ध्यं [5]पूगाधिक्ये...
[6]फलाधिक्येन सौगन्ध्यमेतत्ताम्बूललक्षणम् । ॥ ५२० ॥

[7]प्रातः पूगाधिकं कुर्यान्मध्याह्ने चूर्णसंयुतम्
रात्रौ पत्रस्य बाहुल्यमेवं ताम्बूलमाचरेत् ।

ताम्बूलरससेवाक्रमः :

[8]आदौ प्रपीतो विषतुल्यमेति द्विसंयुतोरुर्जरतामुपैति
पश्चात्प्रपीतस्तु सुधासमानस्ताम्बूलसञ्जातरसो नराणाम् ।

ताम्बूलचर्वणरसगुणाः :–

[9]ताम्बूलचर्वणरसं रुचिवर्णसौख्यं
सत्वाग्निदीप्तिरति...करं सदस्यम्

1शूलार्तिहरं–आ–क । 2हृद्यं–आ वृष्यं–क । 3दन्तेषु रागं–उ–क ।
4चूर्णं...त्रिदोषजित्–आ पाठे न । चूर्णं...माचरेत् एते उ– पाठे न ।
5वृष्यघ्नं तु फलादिकम्–आ ।
6फलपत्रैः समं कृत्वा ताम्बूलं भक्षयेद्बुधः–आ–पाठः ।
7प्रातः...चरेत् आ–पाठे न । 8आदौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । पश्चात्सुधासमं (धोपमं उ–क–पाठः) पीतं सम्यग्जीर्णं सुखावहम् ।। (रसायनं–क) आ–उ–क ।
9ताम्बूल...कीलजांश्च एतौ उ–पाठे न ।

दुर्नामवातकफशोफहरं क्रमघ्नं
मेध्यं रसायनवरं समुदाहरन्ति ।

अन्यत् :–

ताम्बूलचर्वणरसस्थिरदन्तवर्ण मारोग्यदं रुचिकरं रतिकृच्च वर्ण्यम्
वातापहं ह्लादकरं सुखदं केश्यं रसायनवरं गदकीलजांश्च ।

[1]तत्कल्पलेपनमुदग्रबलाग्निनाशं पाण्ड्वामयप्रद…तीक्ष्णम्
वृष्यं स च श्वसनपीनसमूत्रकृच्छ्र मेहप्रदं नयननाशकरं वदन्ति ।

अतिताम्बूलगुणाः :–

दन्तावलिदुर्बल[2]तातिरूक्षं पाण्डुत्वमङ्गे नयनादिकेषु
बलक्षयं वक्त्रगदान्करोति ताम्बूलमत्यन्तनिषेवणेन ।

पाठान्तरे :–

[3]दन्तदौर्बल्यपाण्डुत्वमक्षिरोगं बलक्षयः
[4]वितनोत्यास्यदोषांश्च ताम्बूलमतिसेवितम् ।

ताम्बूलवर्ज्यरोगाः :

[5]ताम्बूलं न हितं कृशक्षतवतां रक्तास्यशोफात्मनां
रूक्षा… … … मूर्च्छावतां मेहिनाम्
रोगक्षीणविषातुरस्य…शान्तः परं कृच्छ्रिणां
पाण्डुक्षीणपयोभुजां ज्वरवतां तृट्पीडितानामपि ।

1तत्कल्प…निषेवणेन–एतौ आ–पाठे न । तत्कल्कसेवन–क ।
2ताक्षिरोगान्–उ ।   3दन्तदौर्बल्य…पीडितानामपि एतौ उ–पाठे न ।
4करोति मुखरोगञ्च–आ ।
5ताम्बूलं न हितं…नरः एतौ आ–पाठे न ।

पाठान्तरे :–

कुष्ठी च मधुमेही च [1]मूत्रदोषयुतो नरः
अक्षिरोगी क्षयी पाण्डुरोगी [2]भ्रममदज्वरी ।

अपस्मारी श्वासरोगी हृद्रोगी रक्तपैत्यकी
ग्रहणीवानतिसारी च ताम्बूलं परिवर्जयेत् । ॥ ५३० ॥

पाठान्तरे :–

ताम्बूलं क्षतपित्तासृग्रूक्षोत्कुपितचक्षुषाम्
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।

अन्यत :–

[3]ताम्बूलं नैव सेवेत सुविरक्तो बुभुक्षितः
श्रमी च मूत्रकृच्छ्री च क्षीरमभ्यवहृत्य च ।

ज्वरी पिपासी हृद्रोगी....ध्वश्रमपीडितः
न खादेदुपवासार्तस्ताम्बूलं पाण्डुरोगवान् ।

मद्यपीतस्तृषार्तश्च क्षीणरेतोज्वरातुरौ
रक्तपित्ती नेत्ररोगी ताम्बूलं परिवर्जयेत् ।

ताम्बूलमुखनिद्रा :–

लाला[4]च्युतिं पाण्डुविवर्णमग्रे [5]दन्तातिदौर्बल्यमुपैति जन्तोः
[6]विजृम्भणं वक्त्रगलामयानां निशासु ताम्बूलमुखेन [7]निद्रा ।

---

[1]मूत्रदोषी च ना भवेत्–उ । [2]मदात्ययी आ–क ।
[3]ताम्बूलं...परिवर्जयेत्– एते आ–पाठे न । ताम्बूलं...त्यजेत् (५३७) उ–पाठे न ॥ [4]सृतिः–आ । [5]दन्तावलिर्दुर्बलतामुपैति–आ ।
[6]निबृंहणम्–आ । [7]सुप्तः–आ ।

असेव्यानि :—

[1]पर्णाग्रं पर्णपृष्ठञ्च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम्
दन्तधावनपर्णेन शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

...   ...   युग्मं चूर्णेनान्तःप्रलेपितम्
दन्तक्षालन....   .... चूर्णपर्णं .... त्यजेत् ।

गुलिकाः :—

कर्पूरजातीफलचन्दनेलालवङ्गतक्कोलफलैः सुपिष्टैः
सारेण सार्धं खदिरद्रुमस्य कृताभिरञ्जयात् गुलिकोत्तमाभिः ।

आवासिताभिः कुसुमैर्मनोज्ञा कस्तूरिकामोदमनोहराभिः
दन्तालिदौर्बल्यनिवारणाय सदा प्रचण्डास्यगदोपशान्त्यै ।

[2]श्वेतं खदिरसारस्य पलमेकं सुचूर्णितम्
निष्कप्रमाणमेला च लवङ्गञ्च तथैव च । ॥ ५४० ॥

जातीफलं द्विनिष्कं च वरालं च त्रिनिष्ककम्
मृगनाभिश्च कर्पूरं तक्कोलं च पृथक् पृथक् ।

कर्षमात्रं तु सञ्चूर्ण्य खदिरेण विमिश्रितम्
प्रसूनतोये सम्पिष्टश्चन्दनेन च मेलयेत् ।

मात्राप्रमाण...छायाशुष्कांश्च कारयेत्
मुखेन धार्या गुलिका वृष्या रुच्याग्निदीपनी ।

1पर्णाग्रं...हिमान्वितम् (५५२) आ पाठे न ।
2श्वेतं...दुर्लभाः (५५३) एते–उ पाठे न ।

त्रिदोषशमनी हृद्या वर्णसौभाग्यकारिणी
ताम्बूलमध्ये निक्षिप्य यः खादेद्बुद्धिमान्नरः ।

वक्त्रजातगदैरास्यदौर्गन्ध्यैः तस्य वर्जनम्
सम्भोगकाले रुचिकृद्बृंहणं पुष्टिवर्धनम्

क्षयान् क्षयकृतान्रोगान् शमयेत्पाण्डुकामलान् ।

कस्तूरीगुलिका :—

कस्तूरी खदिररसो लवङ्गमेला च तक्कोलम्
वरघनसार चन्दनश्च पिष्ट...मृदुलप्रसूनतोये ।

मुक्ता...गुलिका मुखेन धार्या रुच्या वृष्या दीपनी बृंहणी वा
ताम्बूले प्राणिभिः सेवनीया पूर्ति वक्त्रेरागजालं निहन्ति ।

खदिरसारगुणाः :—

खदिरतरुजसारं सेवितं हन्ति मेहान्
क्रिमिजरुजविनाशं कुष्ठरोगानशेषान्
द्विजदृढपदकारी चास्यरोगेषु शस्तं
कफमुखनयनोत्थान् सर्वदोषान् निहन्ति ।

पाठान्तरे :—

सारः संसारसारः खदिरतरुभवः कर्णदग्धोष्ठकुष्ठान्
मेहान् रोगाननेकान् वदनपरिणतान् शूलकासाग्निमान्द्यान्
...द्भूततृप्तिं क्रिमिकुलजनितव्याधिंनिर्मूलदक्षो
वातश्लेष्माणमुग्रं प्रहरति दशनस्थैर्यसम्पादकारि ।

खदिरमिश्रताम्बूलम् :—

मुखरोगक्रिमिहरं खदिरेण विमिश्रितम्
दन्तानां सुस्थिरत्वञ्च वक्त्रदुर्गन्धनाशनम् । ॥ ५५० ॥

वातश्लेष्महरं भेदि रक्तपित्ताग्निवर्धनम् ।

कर्पूरमिश्रताम्बूलम् :—

श्लेष्मरोगहरं रुच्यं नेत्ररोगहरं परम्
नासारोगहरं कण्ठ्यं ताम्बूलं तु हिमान्वितम् ।

प्रातःकाले च ताम्बूलं सुरतान्ते च निद्रता
अन्नमध्ये पयःपानं त्रयः स्वर्गेऽपि दुर्लभाः ।

[1]अनन्तविज्ञानमनन्तवीर्यमनन्तसौभाग्यमनन्तदर्शनम्
बिभर्ति यत्सज्जनमाननीयं ताम्बूलवर्गो विनिगद्यतेऽत्र ।

ताम्बूलं चर्वयेद्भुक्त्वा प्रागेव त्रिचतुस्तथा
एकपूगं चतुष्पत्रं सुधा[2]व्रीहिद्वितीयकम् ।

निःशब्दं परिहीणचूर्णितबहिर्लेपं शनैः खादितं
अन्तर्गण्डरदोष्ठयुग्मरसनासंरञ्जकव्यापनम्
किञ्चित्सारकटुत्वकल्कमयतां प्राप्तं त ः ष्ठीवितं
ताम्बूलं यदि भक्ष्यते नरवरैरेवं सदा सौख्यदम् ।

यथा क्रमुकपर्णयोरुचितचूर्णमिश्रीकृता
कषायगुणवर्जिता कटुकभावमभ्यागता
परं भवति वीटिका यदिदमोदनं (१) वर्जयेत्
तथैव विहितं बुधैर्वदनतो बहिः ष्ठीवनम् ।

चर्वणाय खलु युज्यते जलैः पूर्वलेपरहिते मुखे पुनः
चर्विता यदि नरेण वीटिका कुर्वती वदनमङ्गलश्रियः ।

1अनन्तविज्ञान…पूज्यम् (५९८) एते आ ग्रन्थ एव ।
2मात्रा यथाक्रमं–क ।

क्षीरं पीत्वा मुहूर्तेन ताम्बूलं यदि चर्वितम्
कुष्ठी भवति मेही च मूत्रदोषी च वा भवेत् ।

क्षीरं कपित्थं पनसं तथाम्रं फलं कदल्याश्च तथेक्षुदण्डम्
मद्यञ्च यूषञ्च रसं कषायं घृतस्य पानं मधु नारिकेलम् । ॥ ५६० ॥

. . . .

पीत्वा वसित्वा घटिकां तथैकां ताम्बूलमात्रेण विषं भवन्ति ।

पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः
चूर्णपर्णं हरत्यायुः सिरा बुद्धिविनाशिनी ।

तस्मादग्रं च मूलं च सिरां चैव [1]विवर्जयेत्
चूर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं [2]खादयेद्बुधः ।
चूर्णं पर्णस्य यस्योदरतलनिहितं चूर्णपर्णं तदाहुः
यत्पर्णं कीटदष्टं रसगुणरहितं पल्लवं कृष्णवर्णम्

चूर्णं चाप्यश्मयुक्तं सितगुणरहितं शुष्कमस्निग्धभावं
पूगं निःसारमार्द्रं क्रिमिगुणसहितं दारुरूपं च वर्ज्यम् ।

पूगं निष्कयुगप्रमाणमुचितं पत्रं मनोजन्मनः
प्रोक्तं मार्गणसंख्यनिष्कसहितं चूर्णं फणानां त्रयम्
यावत्तावदुदाहृते परिमितं ताम्बूलमारोग्यदं
पूगाभ्यन्तरपत्रचूर्णजनिमत्कीटाश्मसंवर्धितम् ।

ताम्बूलवल्लीदलमाददीत उद्वर्त्य वस्त्रेण विपाटयित्वा
विलिप्य चूर्णञ्च पिटं विधाय तद्द्व्यङ्गुलोन्मानानिकृन्तपार्श्वम् ।

---

[1] परिवर्जयेत्–ख । [2] चर्वये–क ।

सुधापाषाणजं वापि शङ्खेनापि विनिर्मितम्
शुक्तिशम्बूकसंभूतं चूर्णं मुक्ताफलोद्भवम् ।

मनसो हर्षदं श्रेष्ठं रतिदं मदकारणम्
मुखरोगक्रिमिहरं ताम्बूलं चन्द्रसंयुतम् ।

मुखरोगक्रिमिहरं खादिरेण विमिश्रितम्
दन्तानां सुस्थिरत्वञ्च वक्त्रदुर्गन्धनाशनम् ।

वातश्लेष्महरं भेदि रक्तपैत्यविवर्धनम्
श्लेष्मरोगहरं रुच्यं नेत्ररोगहरं शुभम् । ॥ ५७० ॥

खण्डीकृतं व्यपेताग्रं कषायेतं सुगन्ध्यपि
कर्पूराद्यैः प्रसूनैश्च वासितं च विभक्षयेत् ।

नोचेद्दन्तस्य शैथिल्यं फलं दन्तैर्विखर्जनात्
कर्णनेत्रशिरोरोगः हनुस्रंसस्तु जायते ।

पूगश्चेन्मृगनाभिगन्धरहितस्तद्वासनाद्भक्षणं
कर्पूरेण तथैव येन कुसुमैर्गन्धैरनेकैर्वहन्
तस्मात्कालशरीरदेशविकृतिं ज्ञात्वा च तद्भक्षणं
पानीयादि समस्तवस्तुकरणं चोपाधिभेदाद्भवेत् ।

घोण्टा कटुकषायोष्णा काठिना रुचिकारिणी
मलविष्टम्भिनी सा च क्रिमिरोगहरी परम् ।

आमं पूगं कषायं मुखमलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते
रक्तामं श्लेष्मपैत्यप्रशमनमुदराध्मानहानिं निरस्यात्

... ...
... ... ।

ताम्बूलीदलमास्यपिच्छिलहरं प्राग्भूतदुर्गन्धजित्
स्वर्यं तिक्तकषायमुष्णविशदं श्लेष्मानिलघ्नं परम्
सद्यस्तापितभक्षितं मुखरुजाजाड्यापहं दोषहृत्
दाहारोचकरक्तदायि मलकृद्विष्टम्भि कान्तिप्रदम् ।

कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं दन्तैर्जाड्यं वक्त्रदाहामयघ्नम्
शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च ।

भक्षणं चूर्णपर्णस्य लक्ष्मीसौभाग्यनाशनम्
ब्रह्मविष्णुशिवास्तत्र तत्र तत्र यथाक्रमम् ।

पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः
पर्णमध्ये भवेत्पीडा शिरा बुद्धिविनाशिनी ।

द्विपर्णं चूर्णपर्णञ्च शक्रस्यापि श्रियं हरेत् । ॥ ५८० ॥

ताम्बूलवल्यास्तु दलं सुसान्द्रं सुश्वेतहेमाभमतीव सौख्यम्
वराहकर्णप्रतिमं सुरक्तदेशोद्भवं स्याद्विविधामयघ्नम् ।

कर्पूरगन्धोदकभावितं तद्रौप्ये करण्डे परिपूरितञ्च
तथा युवत्याः करपल्लवेन सुरक्षितं सौम्यदिशि प्रशस्तम् ।

चूर्णं शङ्खाश्मशम्बूकमुक्ताशुक्तिकजं स्मृतम्
क्षारं सलवणं शङ्खचूर्णं कायाग्निवर्धनम् ।

मेदोविशोषणं रूक्षं क्रिमिश्लेष्मसमीरनुत्
अत्युष्णं तीक्ष्णकटुकं चूर्णमश्मभवं लघु ।

पैत्यप्रकोपनं रूक्षं विशेषाच्छ्लेष्मनाशनम्
मुक्ताभवोद्भवं चूर्णं वातलं पैत्यशूलनुत् ।

विशेषात् पैत्यभूयिष्ठान् जयेत्कुष्ठगदान्यथा
तीक्ष्णोष्णं शुक्तिजं चूर्णं रोचनं लघुदीपनम् ।

चूर्णं मुक्ताफलोत्थं युतजलमुदरश्लेष्मपैत्यापहं स्यात्
पैत्योत्थं नेत्ररोगं हरति च नितरां धातुपुष्टिं विधत्ते
वर्ण्यं वृष्यं विशेषाद्बलकरमुदितं सौख्यसौभाग्यकृत्स्या-
दाहातीसारमूर्च्छाभ्रममदविषहृत् सर्वसौख्यं तनोति ।

पैत्ये मौक्तिकचूर्णमात्रसहितं मिश्रोदकं द्रावितं
क्षिप्तं राजतपात्रमध्यविहितं ज्योत्स्नावितानस्थितम्
सौम्येयां हितमग्निदेशनिहितं हेमादिसंलेपितं
शस्तं वातकफे तु हेमविहितं शङ्खादिजं भोजनम् ।

चूर्णं त्वायसभाजने नयनयोः पथ्यं सुशीतं भवेत्
पैत्यघ्नं तदुशन्ति राजतमयेष्वेवं कफघ्नं बुधाः
दोषारोचककुष्ठमेहगरलप्लीहामयान् काञ्चने
क्षिप्तं कांस्यमये तु तानि जनकं पैत्यप्रकोपं विदुः ।

एकपूगं पञ्चपर्णं चूर्णं निष्पावमात्रकम्
कर्पूरन्तु तदर्धं स्यात्तत्कोलं त्रिचतुष्टयम् । ॥ ५९० ॥

क्रमुकन्तु द्विनिष्कं स्यात्पञ्चनिष्कं तु पत्रकम्
चूर्णं निदानसम्मिश्रं ताम्बूलमितलक्षणम् ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्भिः पूगीफलक्रमात्
लाभालाभौ सुखं दुःखं आयुर्मरणमेव च ।

स्वप्नं कृत्वा जलं पीत्वा रतं कृत्वा फलादिकान्
भुक्त्वा क्षणं समाश्वस्य ताम्बूलं भक्षयेद्बुधः ।

तत्कल्कं सेवितं रूक्षं अरुच्यं वह्निनाशनम्
अरुच्यं पीनसश्वासपाण्डुकृच्छ्रप्रमेहकृत् ।

अश्वारोहे तथाध्वाने रतिकाले महातपे
क्षुत्पिपासाधिके दोषे तापे चन्द्रः प्रशस्यते ।

सर्वाङ्गवाते शोफे च मन्दाग्नौ दुर्दिने तथा
हनुमन्याशिरोरोगे मृगनाभिः प्रशस्यते ।

कामं प्रदीपयति रूपमतिव्यनक्ति
सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितञ्च
ऊर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगान्
ताम्बूलमेव परमांश्च निहन्ति रोगान् ।

पाण्डु....मेहप्रकटितनयनोन्मादतृष्णातुराणां
संशुद्धक्षीरभुक्तश्रममदविषपैत्यास्रशोफान्विताना म्
मूर्च्छातीसारकृच्छ्रप्रदरवमिमहादेहदाहार्दितानां
त्वग्दोषापसृतीनां क्षतसमयात्रिसर्पान्वितानां न योग्यम् ।

ताम्बूलपञ्चकम् :–

[1]कस्तूरीपरिमोदतूदशकलं कर्पूरसंमिश्रितं
मुक्ताचूर्णसमेतामिन्दुशकलं स्वच्छाहिवल्लीदलम्
तत्तादङ्म .... व्यतिकरं प्रस्थान...
....कलापिनि प्रियतमे ! ताम्बूलमानीयताम् ।

---

[1]कस्तूरी...अर्कतारा: एते (६०३) आ–उ पाठयोर्न सन्ति ।

...कारपयोधरे तनु......कारक्रियां
ताम्यन् .... तन्त्रीसमालापिनि
ताटङ्कान्ततरङ्गिताक्षियुगले व्य...धरे
....रसनं तव करात्ताम्बूलमानीयताम् ।   ॥ ६०० ॥

त्वन्नेत्राञ्चलवत्प्रपञ्चकामिदं त्वन्मध्य मुष्टिना
ग्राह्यं .... वन्निशिमुखैं .... विलासास्पदम्
त्वच्चेतोनव . . . रागसदनं . . . . . .
स्वादिष्ठञ्च तवोष्ठवत्तरुणि यत् ताम्बूलमानीयताम् ।

बाले मे तरुणीयहस्तकरुहं . . . मिदं कथ्यतां
कान्ते तावकमन्दहासविलसत्कर्पूरचूर्णान्वितम्
एत . . . . . . पूगरुचिरं त्वद्गण्ड . . . .
त्वन्मधुराधरामृतरसं ताम्बूलमानीयताम् ।

उत्पन्नं नागलोके वहति परिमलं वातपित्तौघहारि
शृङ्गारि . . . भटसमये सर्वकालस्य भोग्या
दत्तानां . . . स्फुटमाणिकिरणैः कुङ्कमावर्तरेखैः
ताम्बूलं दैवयोग्यं तव . . . सखे यावदिन्द्वर्कताराः ।

प्रकीर्णाधिकारः

पानीयपञ्चकम् :—

[1]रे रे रुद्रजटाटवीपरिमलव्यालोलभस्माङ्कुलं
प्रोन्मीलत्सुरसुन्दरीकुचतट...वच्छीनलम्

---

[1]रे रे...मानीयताम्—आ—उ—क पाठयोः न स्त ।

धारासार . . . करतल विनिःशेषदोषापहं
गङ्गातुङ्गतरङ्गभङ्गगहनं पानीयमानीयताम् ।
स्वच्छं सद्यो . . . वल्लघुतरं दिनाधि...तलं
पुत्रालिङ्गनवत्तथैव मधुरं तद्वाह्यसञ्जल्पवत्
एलोशीरलवङ्गचन्दनमिलत्कर्पूरकस्तूरिका
पाटल्य . . . केतकी सुरभितं पानीयमानीयताम् ।

[1]दर्पणभेदाः :–

दर्पणं त्रिविधं प्रोक्तं काचं कांस्यं सुतीक्ष्णकम्
निकृष्टं मध्यमं श्रेष्ठं क्रमात्तेषां फलं स्मृतम् ।
काचं श्री . . . यं हरत्यायुः कांस्यं . . .
तीक्ष्णं च निर्तुलं पुण्य मायुर्लक्ष्मीयशस्करम् ।
एकरूपं तु यस्यापि तद्ग्राह्यं वैकृतं त्यजेत्
प्रभुत्वं श्रियमानन्दं शुभमायुर्यशस्करम् ।
वर्षावातातपं दाहं पैत्यनेत्ररुजं श्रमम्
शीतशोषपरिहरं फलकस्य गुणं स्मृतम् ।
वाता . . . . . . फलं तेषामुदीरितः
भद्रं श्रेयः . . . देवयोग्यं यशस्करम्
भूतप्रेतापिशाचादि जारचोरभयापहम् । ॥ ६१० ॥

तत्तद्व्यजनगुणाः :–

औशिरं व्यजनं त्रिदोषशमनं वृष्यं परं शीतलं
तालं खेदविदाहतृट्क्लमहरं वाशं तु पित्तप्रदम्

---

1 'दर्पणभेदाः'–इत्यारभ्य स्त्रीसेवाप्रकारणवधि नास्ति ।

मायूरं त्वनिलापहं बलकरं चारोग्यदं श्रीकरं
त्वायुर्वीर्ययशस्करं श्रमहरं लक्ष्मीप्रदं चामरम् ।

व्यजनानिलगुणाः :–

शोषश्रमस्वेदविदाहमूर्च्छाहरो नराणां व्यजनानिलश्च
निद्राकरः प्रीतिसुखप्रदायी पित्तापहो वीर्यविवर्धनश्च ।

. . . .

त्रिता . . . . वर्तुलं चारुवर्धनं श्रीनिकेतनम्
मनोहरं सुखं कुर्यात्सभामण्डलमण्डनम् ।

शशाङ्कधवलप्रभं चामरं चारुभूषणम्
लक्ष्मीकराक्ष . . . . सर्वदोषनिवारणम् ।

वालैः कृतं यद्व्यजनं . . . . कादंशनिवारणञ्च
ओजस्करं श्रीकरमाहुरार्यास्तुरङ्गवालव्यजनं मनोज्ञम् ।

प्रवातगुणाः :–

प्रवातमग्निं च निहन्ति कान्तिं विवर्णतां स्तम्भनमातनोति
सुखं प्रवातं परिसेवनीयं . . . . त्तरवासरेषु ।

निवातगुणाः :–

निवातमायुःप्रदमाहुरार्या नीरोगतां चापि सदा करोति

आतपः

स्यादातपः पित्ततृषौ करोति मूर्च्छाश्रमस्वेदविवर्णकारी ।

छाया :–

छाया कान्ति . . . वृष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा
तृ . . . कार्श्यशमनी स्निग्धापित्तप्रसादनी ।

वह्निः :–

वह्निश्च धत्ते कफवातरोगान् स्तम्भं जये . . . प्रकोपम्
. . . मभिष्यन्दमपि प्रमार्ष्टि क्षतो . . . पित्तं परिसेवनेन ।

पाठान्तरे :–

वह्निर्विधत्ते कफजिद्वातशीतज्वरापहः
अजीर्णशूलमामघ्नं दाहपित्ततृषाकरी । ॥ ६२० ॥

ज्योत्स्ना :–

कषायमधुरा ज्योत्स्ना पित्ततृड्दाहनाशनी
अभिष्यन्दकरी चैव नेत्ररोगहरी गुरुः ।

तिमिरम् :–

तिमिरं भीतिकृद्रोगजागरं भयनाशनम् ।

. . . .

. . . ञ्जुः शुभदं शिवप्रिय . . . हरं
जारचोरभयप्रदं रतिकरं पर्वाणि संदृश्यते
वातश्लेष्महरं प्रभुत्वकरणं मृत्युं जयेच्छ्रीकरं
सर्वं नश्यति भूतदुष्कृतभयं निम्नोन्नतं लक्ष्यते ।

हर्म्यम् :–

कुन्देन्दुप्रतिमं हर्म्यं श्लेष्माटोपनिबर्हणम्
कीर्तिदं श्रीकरं नृणामानन्दोन्नतिकारणम् ।

सुधागेहानि :–

सुधातिशुभ्राणि मनोहराणि गेहानि रम्याणि विचित्रितानि
नानाप्रकाराणि मयोदितानि कफानिलघ्नानि भवन्ति लोके ।

पाषाणगेहं :—

पाषाणनिर्मितं गेहं शीतवातनिवारणम्
मनो . . . निवासं स्याद्वातादि गदनाशनम् ।

सिक्थारिक्तपदप्रपञ्चविहितं गेहं सदानन्ददं
सौभाग्यप्रदमङ्गनाजनमनःप्रह्लादनायार्जितम्
जञ्झामारुतनाशनं कफहरं पित्तस्य विच्छेदनं
प्रावृट्कालहितं प्रवृद्धसुखदं जात्यग्रहध्वंसनम् ।

क्षितिभवनमशेषप्राणिनां शीतबाधां
प्रहरति पवमानक्षोभमत्यन्तराग्निम्
जनयति तनुकान्तिं मेदसो वृद्धिहानि
श्चरणकमलशोभामायुषः पालनञ्च ।

पानीयशाला विनिहन्ति तृष्णां दाहापहारी पथिकश्रमघ्नी
पित्तं समुत्पादयति क्षणेन निद्राकरी कान्तिकरी च शीता ।

काचमन्दिरमुशन्ति नराणां प्रीतिदं कतिविनोदनिदानम्
. . . . . . वारणदक्षं नेत्रकौतुककरं कमनीयम् । ॥ ६३० ॥

तृणनिर्मितगेहं तु सुखसौभाग्यकारणम्
वातातपरजोनाशं . . . भूतत्रिदोषहा ।

अश्वारोहणम् :—

अश्वारोहणमग्निदीपनकरं बल्यं वयःस्थापनं
. . . . शोफशोषणकरं स्वेदोद्गमोत्पादनम्
सद्यः कान्तिविवर्धनं तनुभृतां कीर्तिप्रदं श्रीकरं
नो शस्तं क्षयिणां भगन्दरवतां पित्तास्रजन्तोरपि ।

गजारोहणम् :—

आरोहणं कुरु ··· लक्ष्मीनिलयं वदन्ति
अखण्डकीर्तेरपि हेतुभूतं मेदःकफघ्नं जठराग्निकारि ।

उष्ट्रारोहणम् :—

उष्ट्रारोहण . . . शोदयहरं सौभाग्यनिर्नाशनं
सर्वाङ्गेषु रज . . . ··· कुष्ठं नराणां सदा
श्लेष्माटोपनिवारणं गुद ··· नायोदितं
कुर्यात्पित्तविजृम्भणं ज्वलनदं स्वप्नेऽपि नो शस्यते ।

आन्दोलिकारोहणम् :—

श्रीकरं वश्यकारि चक्षुष्यमायुष्यबलं करोति
दोषत्रयघ्नं वितनोति पुष्टिं तृड्दाहमोहश्रमदोषहारि ।

शिबिकारोहणम् :—

श्रीकरं च पवित्रं च श्रेष्ठमारोग्यकारणम्
सौभाग्यवर्धिनी ह्यद्या शिबिका राजपूजिता ।

रथारोहणम् :—

रथगमनमुशन्ति प्राणिनामङ्गशक्ति
व्यधकरमतिदाहं वातमोक्षैकदक्षम्
विततगदकफघ्नं पित्तकोपः समूलं
जनयति जठराग्निं देहमर्मास्थिदुःखम् ।

कूर्मपृष्ठोदराकारं रक्तवस्त्रावकुण्ठनम्
कूर्म ··· वातशमनं महादार्ढ्यनिवारणम् ।

छत्रपत्रकगुणाः :—

छत्रन्तु वातातपवर्षदाहनिवारणं नेत्रहितं च
बल्यं ... पत्रं भवेत्कण्टकशङ्कानिवारि पादामयहारि ... नेत्र्यम् ।

पादुकाधारणम् :—

अलङ्कृतं पादुकाधारणं स्याद्वाताश्रितं रोगकुलं निहन्ति
अमेध्यशङ्कादिनिवारणं स्यादोषत्रयस्यापि हितं विधत्ते । ॥ ६४० ॥

भूशय्या :—

भूशय्या वातशमनी बृंहणी .... ।

खट्वा :—

त्रिदोषशमनं हृद्यं तुष्टिपुष्टियशःप्रदम्
बल्यं कण्डूश्रमहरं खट्वाशयनमुच्यते ।

एकवृक्षं सदारोग्यं द्विवृक्षं मध्यमेव च
त्रिवृक्षं व्याधि ... च चातुर्वृक्ष्यं च नाशनम् ।

स्वगृहे पूर्वशिरसः सर्वदा दक्षिणे शिरः
प्रयाणे पश्चिमशिरा न कदाचिदुदक्छिराः ।

प्रसूनशय्या :—

प्रसून ... तुल्यः कामव्यापारकारणः
श्रमदाहहरः सौख्यः श्यामलश्च समीरणः ।

प्रवालशय्या :—

शय्या विरचिता पत्रैः प्रवालैरतिकोमलैः
दाहपित्तोपशमनी वियोग .... निवारिणी ।

तथैव कदलीदर्भदलो . . . . शोभिनी
शय्या विरचिता तद्वत्पङ्कजच्छदनं . . . ।

पत्रैः कल्हारजैर्नूत्नैः कृता शय्या मनोहरा
प्रियाविरहजं दुःखं रक्तपित्तश्च धारयेत् ।

निद्रासञ्जननी खट्वा हृद्या दंशनिवारणी
श्रमक्लमहरं कुथ्यं वातपित्तनिवारणम् ।

. . . श्रमहारि वृष्या पुष्टिनिद्रा धृतिप्रदा
सुखशय्यासना हृद्या वातला मूत्रवर्धिनी । ।' ६५० ॥

वातघ्नं स्वेदकृद्बल्यं यशस्यं पुष्टिवर्धनम्
तल्पं लक्ष्मीकरं चैव मेदोरक्तप्रसादनम् ।

उपधानं शिरोरोगश्वासकासनिवारणम् ।

खड्गधारणम् :–

भूतग्रहभुजङ्गानां कुमित्राणां च नाशनम्
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं खड्गधारणम् ।

चापाभ्यासः :–

मेदोच्छेदकरं त्रिदोषशमनं कायाग्निसन्दीपनम्
गात्राणां . . . . . . कान्तिप्रदं पुष्टिदम्
आरोग्यप्रदविग्रहग्रहगतश्शक्तेः समुत्पादकं
चापभ्यासरसायनं प्रतिदिनं को नाम यो सेवयेत् ।

दण्डधारणम् :–

सत्योत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यादिवर्धनम्
अवष्टम्भ रक्षोघ्नं दण्डधारणम् ।

पादसंवाहनम् :—

संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम्
श्रमानिलहरं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।

भेर्यादिवाद्यध्वनिगुणाः :—

भेरीशङ्खमृदङ्गतालपटहाढक्कादिना स्वरं
.... करतालगोमुख .... दुक्का .... शृङ्ग्यादिकम्
वीणाकाहलवेणुनादसुषिरा घण्ट ... तानस्वरं
ताम्रं कांस्यसुवर्ण ... रजतं ... कृतै राजतम् ।

तत्तद्वाद्यविशेषघोषजनितः शब्दो महान् जृम्भते
श्रुत्वा ... पलायनं शुभकरं भीतिप्रदं कुर्वते
लक्ष्मीकरं ... पुष्टियशस्करं नृणां भेर्यादि
वाद्यध्वनिपुण्यकीर्तिदम् ।

सुगन्धधूपाः :—

तगरागरुतैलजकुष्ठगणैरभयापुरचन्दन सज्जरसैः
नखरत्व .... शिलाजतुचन्द्र भिरभूमि ।

रचितो दशसप्तगुणैः मितैस्तगरै रुचिरसुरकिन्नर यक्षगणैः
शुभकृन्मलदुर्भग हरं प्रथितो भुवि भूपनराधिपतिम् । ॥ ६६० ॥

चतुर्दशाङ्गधूपः :—

कुष्ठदेवतरु त्रैजातकं शर्करा
मुस्ता बिल्व सर्वं समं गुग्गुलुः

धूपोऽयं कमलापातिप्रियकरं श्रेष्ठोऽतिपुण्यप्रदो
निर्दिष्टो हि चतुर्दशाङ्गक इति त्रैलोक्यसंमोहनः ।

दशाङ्गधूपः :–

पथ्या सैन्धवदेवदारु लाक्षागुडै
स्तुल्यांशैः पुरसंयुतोर्निगदितो धूपो दशाङ्गाभिधः
देवानामपि दुर्लभो मदकरो सौभाग्यकृच्छोभनः
प्रौढस्त्रीपरिमोहनो नृपसभारागादिसौगन्ध्यकृत् ।

अन्यत् :–

तोयं कुष्टं तदनु च नखं देवदारुश्च मुस्ता
लेहे यायोजितं खण्डमध्ये
सर्वैरेतैः खरशशिरजोमिश्रितं चूर्णितं तत्
धूपैर्भोग्यं भवति सकलैर्देवयोग्यो दशाङ्गः ।

विद्याधरधूपः :–

चन्दनागुरुकाश्मीरपलिनीकुण्ठदारुभिः
त्रैलोक्यमोहनो वश्यो धूपो विद्याधरप्रियः ।

सर्जरसधूपः :–

सद्यः सज्जरसोध्दतो विनिहरेध्दूपःप्रचण्डानिलान्
श्लेष्मादि...प्रबलं व सञ्चित .... दीनपि

भूतप्रेतपिशाचसङ्गमभयप्रध्वंसनं पापनुत्
देवानां प्रियकृत्प्रियः प्रियरमासङ्गोत्सुकानामपि ।

स्त्रीसेवाप्रकरणम्

स्त्रीवर्ज्याः :–

कुरूपिणीं कुशीलां [1]च विधवां च परस्त्रियम्
जात्युत्कृष्टां च विहीनां च पुत्रमित्रनृपास्त्रियम् ।

त्यजेद[2]न्त्यकुलोद्भूतां वृद्धस्त्रीकन्यकां तथा ।

वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः [3]स्थविरायते
तारुण्यं तरुणीं गत्वा वृद्धोऽपि समवाप्नुयात् ।

रति[4]कालैकशयन[5]मन्यकाले तु वर्जयेत्
स्त्रीणां श्वासानिलैः पुंसां दुर्भाग्यत्वं प्रजायते ।

[6]अत्युग्रा विधवा तथान्यवनिता [7]हीनान्ययोनिः कृशा
स्थूलाशस्तकुला था कुसुमिता सूता कुशीलाशुभा
एताभिः सह सङ्गतिर्यदि भवेत्पञ्चेषुपञ्चेषुभिः
तस्य श्रीविपुलायु वैभव .... नश्यन्ति नूनं स्यात् ।   ॥ ६७० ॥

[8]अन्तर्वत्नी गर्भहानिरामयार्ता च कीर्तिहा ।

उत्तमजातिस्त्रियः :–

[9]गम्भीरं वचनं सत्यं मधुरं च सुलोचनैः
सुश्रोणीकेशभाराढ्या कुचभा . . . सुमध्यमा

---

[1]तु-आ ।   [2]दन्य–उ ।   [3]स्थविरो भवेत्–आ ।
[4]कालेषु -उ ।   [5]मन्यत्काले पृथक्शयी–आ ।
[6]अत्युग्रा...मानम् (६८९) एते–उ पाठे न ।   [7]दीना-आ ।
[8]अन्तर्वत्नी···कीर्तिहा–आ–पाठ एव ।
[9]गम्भीरं...सुधारिणी–एते आ–पाठे न ।

सर्वविद्याविशेषज्ञा गीतनादैः सुभाविणी
धर्मज्ञा रतितत्वज्ञा मन्दयाना . . . . ।

शुकवाणी सुकण्ठा च कोमलाङ्गी गुरुप्रिया
श्वेताम्बरधरा . . .श्वेतैः पुष्पैः सर्वसुधारिणी ।

अत्युग्रा हरति प्राणान् निजरागेण मोहितान्
[1]विधवाजनसंसर्ग आयुश्रीक्षयकारकः ।

पाठान्तरे :–

पराङ्गना हरत्यायुर्लोकद्वयसुखं तथा
[2]विशस्तकुलजा कुर्यादधोगतिमनन्तरम् ।

[3]अक्षिरोगमतीसारं मृत्युं पुण्यविनाशनम्
[4]रजस्वला करोत्येव सङ्गमेन विशेषतः ।

आयुः क्षीणं च स्वर्गस्थाः पि . . .
....भङ्गगर्भ...रोगार्त्यायुःश्रीप्रहानिं करोति ।

तैनैतासां पञ्चबाणा .... कोपि प्रायः कुर्यात्सङ्गम .... मनुष्यः
हीनाकृतिं च मलिनां च . . . . . निजरागहीनाम् ।

क्षीणां विशुद्धिराहितां ... न्नुपैति
शुक्रक्षय ... ... विनाशम् ।

अधिकसंयोगः :–

नितान्तनारीजनसङ्गमेन चाक्षेपकाद्याः प्रभवन्ति रोगाः

---

[1]विधवारोग्यशमनं आयुषः क्षयकारिणी–आ ।

[2]अशस्त–आ । [3]अशुचाया मतिहरः ऋतुः पुण्यविनाशनः–आ ।

[4]रजस्वला...शुक्र.श्मरी सा (६८३) एते आ–पाठे न सन्ति ।

पाण्ड्वामयार्शोज्वरकासशूलश्वासक्षयव्याधिमुखाः प्रभूणाम् ।
॥ ३८० ॥

समसंयोगः :–

यथोक्तमायुर्लभते मनुष्योजराविर्योगं बलवर्णकारि
....पचितैश्च मांसैः स्त्रीणां विलासेष्वपराजितानाम् ।

समयोगवर्जाः :–

क्रुध्दः क्षुत्परिपीडितोऽतितृषितो मध्याह्न ....
स्थित्वा ··· विरमेत ··· भवेत् शुक्रस्य भूयान् क्षयः
वायोः कोपमपि प्रयाति सरुजः प्लीहामयैः....
मृत्युश्चोदयते कफश्च पवनः काले निषिद्धे पुनः ।

योनिदोषी :–

तिर्यग्योनावयोनौ रमयति वनितां दुष्टयोनौ च नारीं
सञ्जायन्तो···समुदयति मरुत् क्षीयते शुक्र···
उच्चारे मूत्र ··· धृतां तम ···
त्युक्त्वा .... रमयति ··· माशु शुक्राश्मरी सा ।

रूपवयोगुणसंयुक्ता शीलवती शुभा युवती
कामुककाम्याकृष्टा भूषवती विभूषाढ्या ।

दासीस्त्रीसङ्गमः :–

[1]धर्महीनं शरीर··· पापसङ्कीर्णकारणम्
वा ··· हरं चैव दासीसङ्गम ···।

---

[1]धर्महीनं... मानम् (६८९) एते आ–पाठे न ।

आयुष्यवीर्यनाशाय सर्वपापकरं नरः
तेजोबलहरं चैव कुम्भीपाकं न संशयः ।

वेश्यास्त्रीसङ्गमः :–

··· भोगप्रवीणत्वं सर्वधातुविवर्धनम्
बलपुष्टिविकारश्च तेजोधातुबलप्रदम् ।

संयोगप्रचारः :–

शर्करामधुखर्जूरं शर्कराक्षीरगोस्तनी
मल्लिकाजातिकेतक्यः कस्तूरी हिमचन्दनम्

बाह्लीकं गुरु ··· ताम्बूलसलिलं तथा ।

ऋतुविशेषाः :–

त्रिभिस्त्रिभिर्वासरकैरुपेयान्निशासु नारीं च मनोनुकूलाम्
ऋतुष्वशेषेषु निदाघकाले पक्षेण पक्षेषु हिताय मानम् ।

पाठान्तरे :–

त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः
श्रमक्लमोरुदौर्बल्यं पुंस्त्वेन्द्रियबलक्षयः । ॥ ६९० ॥

अपर्वमरणं [1]च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम्
[2]सन्ध्ययोरपि पर्वसु गच्छन् आयुरत्र भजतीत्यवसेयम् ।

[3]स्त्रीसङ्गमाद्विनश्यन्ति सन्ध्ययोरपि पर्वसु ।

---

[1]चास्य–उ । [2]सन्ध्ययोः···सेयम्–इति आ पाठ एव ।
[3]स्त्रीसङ्ग...रेणुपङ्कैः (७१०) एते आ–उ पाठयोर्न ।

योनिदुर्गन्धप्रतीकारः :--

कुष्ठकमलनीलोत्पलसाधिततैलेन पूरणं योनेः
अभयागुडधू ... निम्बक्काथेन धौतयोनेर्वा ।

पिष्ट्वा जातिकुसुमं यष्टिमधुकं पञ्च पल्लवानथवा
तैलेन पूरण ... दुर्गन्धघ्नं चातपाभितप्तेन ।

देहदौर्गन्ध्यं हरति निदाघे निहितं घर्मदिने देहदौर्गन्ध्यम्
बिल्वशिलासमभागलेपाद्भुजमूलगन्धमपहरति ।

शिरीषलामज्जकनायलोध्रैस्त्व ... संस्वेद ... प्रदेहैः
पत्राम्बुलोहामयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ।

लोध्र...शिरीषकपद्मकचूर्णेन मिलितदेहस्य
ग्रीष्मेऽपि त्वग्दोषाः स्वेदप्रभवा न जायन्ते ।

मुखदौर्गन्ध्यस्य परिणततिन्त्रिणिका ......
आस्वादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

जातीफलजातिपत्रकफणिज्जवाह्लीककुष्ठसरचिता
अपहरति पूतिगन्धं मुखविवरपरिस्थिता गुलिका ।

पिप्पल्येला मुस्तापराङ्गयष्ट्या ... कुष्ठमित्येतैः
गुलिका पूति ... भेषजं मुखधारणे । ॥ ७०० ॥

कार्या जातिफलैला पिप्पललाजकमधुमातुलुङ्गदललेहः
सतताभ्यासात्कुरुते किन्नरमधुरस्वरञ्च नरः ।

... तिलसर्षपरजनिद्वयकुष्ठ कृतोद्वर्तनानि संस्ट ...
कान्तिहसित ... ... ।

. . . कृष्णातिलकुष्ठ . . . जीरकैः समं पयसा

लेपो वदनसुगन्ध .... नाशयति ।

अपनयति बदरमज्जगुडमधुनवनीतयुतोऽभ्यङ्गम्

लेपेन .... जक्षीरेण पिष्टं वा ।

. . . . पिटका . . . लेपः

गोरोचनान्वितेन च लेपो मरिच . . . ।

उत्पलमुत्पलकुष्ठप्रियङ्गुकालेय ... धरम् ।

मज्जा .... मुद्वर्तनशून्यं करोति शतपत्रसङ्काशं देह .... ।

... ...मात्रे चाविकं पयः तदुत्थनवनीतोक्तो देहस्य....।

हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु स्तनिततपननवाम्बु

सुखमनुभव राजन् ! त्वद्रिपुर्यातु नाशम् ।

... ... रेणुपङ्कैः । ॥ ७१० ॥

[1]ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारी मनुत्तानां रजस्वलाम्

अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ।

अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम्

वर्णिनीमन्ययोनिश्च गुरुदेवनृपालयम् ।

चैत्यश्मशानायतनचत्वराम्बुचतुष्पथम्

पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ।

---

[1]एते उ पाठ एव । (ग्राम्य...सङ्गमम्)

अत्याशितोऽधृतिःक्षुद्वान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च [1]सङ्गमम् ।

[2]किञ्चिदुष्णं मनोहर्षं दीपनं देहलाघवम्
नाडीषु निर्मलत्वञ्च बालास्त्रीभोगलक्षणम् ।

पञ्चेन्द्रियप्रीतिकरञ्च सौख्यं दोषक्रियघ्नं बलपुष्टिदञ्च
केकीगतिर्नाडिषु यौवनस्त्रीसम्भोगचिह्नं समुदाहरन्ति ।

ज्ञानं च दीपनत्वञ्च मन्मथोद्रेककं लघु
राजहंसगतिर्नाडी प्रौढस्त्रीभोगलक्षणम् ।

मान्द्यं जडत्वं मन्दाग्निररुचिर्मारुतोद्भवः
महिषीगतयो नाड्यः वृद्धस्त्रीभोगलक्षणम् ।

नारीपीनपयोधरोऽनिलहरो बिम्बाधरः पैत्यजित्
तृष्णाश्लेष्मविनाशनं सुखकरं चालिङ्गनं चुम्बनम्
दोषाणां त्रितयं व्रणप्रशमनं दुःखस्य विच्छेदनं
नानादोषहरं सुदीपनकरं भूपैस्सदा भुज्यते ।

सम्भोगं लघुदीपनं च कुरुते वर्गत्रयं वर्धते
लावण्यं [3]कुरुते विकाररहितं चात्यन्तमत्यन्तरम्
प्रत्यक्षप्रतिकूलवायु जडता[4] सर्वाङ्गतापप्रणुत्
सर्वज्ञं कुसुमोपमानसहवो वाग्जालबुद्धिप्रदम् । ॥ ७२० ॥

---

[1]मैथुनं–क । [2]किञ्चि...धाम (७२२) एष पाठः आ ग्रन्थ एव ।
[3]विदधे विक शसह्दिावर्तवातोदरे (?) क-पाठः ।
[4]तॉं सर्वं च तापं छिनत्सर्वघ्न कुशलोपमानवहवो–क ।

वातं जयत्यतिघनेन कुचेन मर्दः
पैत्यं जयन्ति वनिताधरपानयोगाः
शैत्यं जयत्यतिघनेन रतेन तेन
प्रायस्त्रिदोषशमनं वपुषा तरुण्यः ।

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डकाद्यै?
शीताम्बुदुग्धदधियूषरसाः प्रसन्नाः
सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य
तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ।

स्त्रीसम्भोगगुणाः

वयोभेदेन :–

बाला हि भुक्ता बलमातनोति पतिं श्लथाङ्गं तरुणी करोति
प्रौढा जरां निश्चयमेव सूते वृद्धा नितान्तं बलजीवहानिम् ।

भावप्रकाशे :–

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ।

निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो मता
तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।

नित्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्धयते बलम्
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढा भावयते जराम् ।

दिवासन्ध्यं वर्जयित्वा तथा पर्वदिनेषु च
रात्रौ व्यवायं कुर्वीत योषितं यौवने स्थिताम् ।

सम्भोगवर्ज्याः :–

वर्जयेत्तु पयःपानं सुरतान्ते च निद्रता
प्रातः काले तु ताम्बूलं त्रयः स्वर्गेऽपि दुर्लभाः ।

अक्षिरोगी चातिसारी कुष्ठी मेही तथा क्षयी
उदरी पाण्डुरोगी च वर्जयेत्सुरतं नरः । ॥ ७३० ॥

वातरोगी गजारोही चाध्वगः काममोहितः
स्थूली च श्लेष्मरोगी च प्रशस्ताः सङ्गमे नराः ।

कन्दर्पयुद्धे प्रथमप्रभावा चिरेण तृप्तिं वनिता लभन्ते
शीघ्रं द्वितीये कृतभूरिभावा पुसः क्रमोऽयं विपरीत उक्तः ।

अधरामृतरसेन पित्तं शमयति वातं घनस्तनालिङ्गनेन
अनवरतरतेन कफं त्रिदोषशमनं वपुस्तरुणीनाम् ।

एकक्रीडा गुणोत्कृष्टा द्विक्रीडं पैत्यमेव च
त्रिक्रीडं धातुनष्टं च चतुःक्रीडं च व्याधयः ।

प्रातः काले तु जाड्यं वा मध्याह्ने बलनाशनं
रात्रौ गुणविशेषेण इत्येतत्क्रीडलक्षणम् ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यबुद्धीन्द्रिययशोबलैः
अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ।

[1]अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं वयःस्त्रियः
इत्येते मानुषाः ! पथ्यं स्निग्धमुष्णञ्च भोजनम् ।

अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः
पयसोऽष्टगुणो मांसो मांसादष्टगुणं घृतम् ।

एकभुक्तं एकका .... इन्द्रिय बलक्षयम्
मलान्यल्पा ... च निद्रा च वातपित्तप्रकोपनम् ।

पयः पीत्वा स्त्रियं गच्छेत्स्त्रियं गत्वा पयः पिबेत्
सद्यो बलकरं क्षीरं सद्यो बलहराः स्त्रियः । ॥ ७४० ॥

बलं मांसं वयः सर्पिः(तैलं तेजो घृतं प्राणं) क्षीरमायुष्यवर्धनम्
शाकन्तु जनयेद्व्याधीन्मांसं मांसेन वर्धते ।

बालार्कः प्रेतधूमश्च वृद्धस्त्री पल्वलोदकम्
रात्रौ दधि च भुञ्जीत आयुःक्षीणं दिने दिने ।

वृद्धार्को होमधूमश्च बाला स्त्री निर्मलोदकम्
रात्रौ क्षीरं प्रभुञ्जीत आयुर्वृद्धिर्दिने दिने ।

चत्वारि खलु कार्याणि सन्ध्याकालेषु वर्जयेत्
आहारो मैथुनं निद्रा स्वाध्यायश्च चतुर्विधः ।

आहाराज्जायते व्याधिः क्रूरगर्भश्च मैथुनात्
श्रियं हरति वै निद्रा स्वाध्यायान्मरणं ध्रुवम् ।

---

[1]अशीते . नश्यन्तु (७४९), एते अ–पाठे न। एतस्मात्समाप्त्यन्तो भागः– उ पाठे न।

वर्जनं चाप्यगम्यायाः पतितैः सङ्गवर्जनम्
क्रोधस्य वर्जनं चैव आत्मस्तुतिविवर्जनम् ।

ललाटे हृदि नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः
स्वेदस्सञ्जायते यस्य बलार्थं तदुदीरितम् ।

होमं जपं च स्वाध्यायमभ्यङ्गं हरिचन्दनम्
भोजनं मैथुनं यानं प्रदोषेष्वष्ट वर्जयेत् ।

अव्यायाम .... वसन्तसमये ग्रीष्मे व्यवायः प्रियः
...प्रावृषि पल्वलाम्भाशिलयोः कूपोदके द्वेषिणः

....   हेमन्तनिद्रालसा
स्तैर्दोषैरपचीयमानवपुषा नश्यन्तु ... ।

एकशायी द्विभोजी च षण्मूत्री द्विपुरीषकः
स्वल्पसङ्गमकारी च शतवर्षाणि जीवति ।   ॥ ७५० ॥

[1]षण्मूत्रं द्विपुरीषं च द्विभुक्तं त्वेकसङ्गमः
द्विक्षुतं पञ्चधा वायुः षडेते स्वस्थदेहिनाम् ।

आर्द्रमत्स्यो घृतं क्षीरं व्यायामस्तरुणास्त्रियः
जाङ्गलामिषमांसानि सद्यो बलकराणि षट् ।

शुष्कमत्स्याः स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि
[2]प्रत्यूषे मैथुनं शाकं सद्यो बलहराणि षट् ।

---

[1]राषा आ–उ पाठ एव ।
[2]रात्रौ शाकं रतं प्रात.-इति आ ।

[1]सद्योबलहरं त्रीणि तैलमातपसङ्गमौ
सद्योबलकरं त्रीणि वारि वारिचरः पयः ।

शोकश्रमक्रोधभीति शरीरोष्णाश्शिरोगताः
केशे सदा सञ्चरन्ति पलितं सम्भवत्यतः ।

तद्वातात्स्फुटितश्यामकरं रूक्षं दलप्रभम्
पैत्यात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं त्रिवृद्धिमत् ।

स्थूलं सशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम्
शरीरपरिणामादीन् रसायनमपेक्षते ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखं ऋषयः पुरुषं विदुः
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगश्शीघ्रतरं भवेत् ।

प्रभाते सङ्गमे काले प्रस्रावे दन्तधावने
स्नानभोजनवेलायां मौनं षट्सु विधीयते ।

अन्नदाहं हरेन्मांसं अम्बुदाहं शोणितम्
कामदाहं हरेच्चक्षुः अनिद्रा रोगकारिणी । ॥ ७६० ॥

अश्वारोहे पयःपानं गजारोहे तु सङ्गमः
शिबिकायामङ्गमर्दः पादचारे तु भोजनम् ।

अत्यम्बुपानादति सङ्गमाच्च
स्वप्नाद्दिवा जागरणाच्च रात्रौ

---

[1]सद्यो...जरा (७६३) एते आ–पाठ एव ।

निरोधनान्मूत्रपुरीषयोश्च
षड्भिःप्रकारैः प्रभवन्ति रोगाः ।

अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा दन्तिनां जरा
असङ्गमो जरा स्त्रीणां सङ्गमो वाजिनां जरा ।

क्षुतं वक्त्रेण संहृत्य जृम्भणं नासया पुनः
बिन्दुसंरक्षणे चैव शतवर्षाणि जीवति ।

विचार्य देशं दोषञ्च वयस्सत्वं यथाबलम्
जलपानमुषःकाले कृत्वा वर्षशतं नयेत् ।

[1]अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ पिबेदनुदिते रवौ
वातपित्तकफान् जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी ।

घृतेन वर्धते बुद्धिः बलं क्षीरेण वर्धते
तैलेन वर्धते कान्तिः शुक्रं गोष्ठेन वर्धते ।

भुक्त्यन्ते च रतान्ते च पानीयं प्रपिबेन्नरः
तयोराद्यन्तयोरन्तर्जलमाशु त्यजेद्बुधः ।

अभुक्त्वा तु दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्णयेत्
भुक्त्वा यदि दिवा निद्रा हन्त्यग्निं कुरुते कफान् ।

दिवास्वापं न कुर्वीत मिथ्यावादं न कारयेत्
दिवा स्त्रीसङ्गमे नृणां [2]आयुःक्षय उदीरितः । ॥ ७७० ॥

---

[1]अभ्यास...कफान् । एते आ पाठ एव ।
[2]आयुःक्षीणं दिने दिने– आ ।

परद्रव्यं परस्त्रीं च परनिन्दां तथैव च
आमित्रभाषणं शाठ्यं [1]परद्रोहस्य वर्जनम् ।

असत्यवर्जनं कार्यं परद्रोहस्य वर्जनम्
वर्जनं चाप्यगम्यायाः [2]पतितैः सङ्गवर्जनम् ।

[3]असूयावर्जनं शाठ्यं पतितैस्सङ्गवर्जनम्
क्रौर्यस्य वर्जनञ्चैव आत्मस्तुतिविवर्जनम् ।

अनृतं न वदेद्धीमान् प्राणैः कण्ठगतैरपि
धर्मनाशो भवेदस्य प्रयाति नरकं ध्रुवम् ।

अमृतं सत्यमित्याहुः असत्यं विषमुच्यते ।

धर्मशास्त्रं तु सततं [4]पुराणश्रवणं तथा
कारयेद्विधिना सम्यगात्माभ्यासं हि नित्यशः ।

[5]दानं मनोरमं कार्यं इष्टापूर्तस्य वर्धनम्
अशेषदेवताभक्तिर्गोषु विप्रेषु तर्पणम् ।

शुश्रूषणं गुरुस्त्रीणां तपस्तीर्थेषु मज्जनम्
विद्यायास्सेवनं चैव सततं साधुसङ्गमः ।

दीनान्धकृपणानाञ्च भ्रातॄणां चैव पोषणम्
कारयेत्सततं भक्त्या कीर्तिलक्ष्मीविवृद्धये ।

अनक्षरज्ञाननरेण भाषणं
अनादरं दुष्प्रभुसेवनञ्च

---

[1]स्त्रियालापं च वर्जयेत्—आ । [2]अभक्ष्याणां च भक्षणम् आ ।
[3]असूया...रपि । आ—पाठ एव । [4]पुराणं शृणुयात्ततः—आ ।
[5]दानं...विभूतयः—एते आ—पाठ एव ।

आलिङ्गनं लम्बपयोधराणां
प्रत्यक्षदुःखं त्रयमेत्र भूमौ । ॥ ७८० ॥

भुज्यते रूक्षमशनं सुप्यते सुन्दरीं सह
पद्भ्यामाक्रम्यते पन्थाः किंमितः पातकं परम् ।

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम्
वृध्दमित्र पतिं तरुणी नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ।

रिक्तपादाभिगमनं मानहीनं तु भोजनम्
अविवेकिनृपे सेवा किमतः पातकं परम् ।

गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि
प्रासादादपि शय्यार्थं शेषाः परविभूतयः ।

हिताय राजपुत्राणां सज्जनानां विशेषतः
चारुचर्या प्रिया श्रेष्ठा रचिता भोजभूभुजा । ॥ ७८५ ॥

इति भोजराजकृता

चारु चर्या समाप्ता

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	धन्त	दन्त
३	४	द्वादज्ञ	द्वादश
४	७	रङ्गल	रङ्गुल
४	१०	मन्त्र	मन्त्रः
४	१३	गुणा	गुणाः
७	३	गण्डुष	गण्डूष
७	७	विधि	विधिः
८	१	निषेध	निषेधः
९	१५	पक्षाम्यङ्गं	पक्षाभ्यङ्गं
१०	१८	जीणिर्णभिः	जीर्णिभिः
१४	१	जाञ्झा	झञ्झा
१५	११	विप्रषु	विप्रेषु
१६	६	वस्तं	वस्त्रं
१६	१८,२०	नृणा	नृणा
२०	५	वस्त्रभा	वस्त्रमा
२०	६	देवभ्यो	देवेभ्यो
२०	१६	षिद्धं	विद्धं
२१	१, १२, १४	कम्ब्रल	कम्बलः
२१	३	जञ्झा	झञ्झा
२२	१५	अजनं	अजिनं
२२	१८	नृणां	नृणां

२३	१०	गुणा	गुणाः
३०	१६	त्रिदोषन्	त्रिदोषान्
३४	२	पित्तावि	पित्तवि
३६	२१	समु	समृ
३९	१८	लक्षभी	लक्ष्मी
४०	५	अयु...म	आयु....म्।
४०	७	बर्हवञ्शिनं	बह्वाशिनं
४५	१	लेप	लेपः
४५	१२	कुङ्क	कुङ्कु
४५	१४	तत्य	तस्य
४७	६	लेपयत्	लेपयेत्
४८	३	काना	नाना
४८	९	प्रीतिंर्लोक	प्रीतिं लोक
४८	१४	तश्च	ततश्च
४८	१५, २०	कुङ्क	कुङ्कु
४९	१०	(धन–क)	(घन–क)
४९	१२	कदचि	कदाचि
५०	८	भस्मं	भस्म
५०	१४	लघु	लधुः
५०	१५	मृदु बृंहणी	मृदुबृंहणी
५१	७	गन्धि	गन्ध
५३	६	निस्नेहं	निःस्नेहं
५६	७	हृद्यं	हृद्यं
५८	१९	नित्य	नित्यं
६०	१	कुर्ची	कूचो

६३	१०	दायी	दायि
६३	१	अत्याहारद्ध	अत्याहाराद्ध
६४	८	गुरुणा	गुरूणा
६६	१८	वातपि:	वातापि:
६८	३	तृतीय	तृतीये
७१	१०	हारी	हारि
७७	१७	लघु	लघु:
८८	१०	राग	रोग
८८	१७	कुष्टान्	कुष्ठान्
८९	१३	त :	तत:
८९	१८	ष्टीवनम्	ष्ठीवनम्
९५	२१	स्त ।	स्त: ।
९६	२०	औशिरं	औशीरं
९९	६	जञ्झा	झञ्झा
१०५	११	था	तथा
१०६	६	आयुश्री	आयु:श्री
११३	१३	पुसः	पुंसः

—:—